

התפתחותה של האוכלוסיה היהודית בצפת, 1839-1800

שרמן ליבר

מבוא

התקופה הנדונה במאמר זה משתרעת מראשית המאה הי"ט, לפני בואה של קבוצת הפרושים הראשונה לצפת, עד 1839, השנה שבה ערך מונטיפיורי את מיפקד האוכלוסין הראשון שלו בארץ-ישראל. קביעת מספר היהודים שישבו בארץ-ישראל בארבעים השנים הראשונות של המאה הי"ט, נדונה עד כה כחלק בלבד מתוך נושא רחב יותר – התפתחות האוכלוסיה בערים הגדולות בארץ-ישראל במאה הי"ט.¹ נאמנים לדרך המחשבה, שהביע מקולי כבר ב-1838, לפיה 'אחד מיעדיו הראשונים של החוקר, המעוניין לגבש מושג נכון על מצבה של קהילה בזמן מסוים, הוא לעמוד על מספר בני-האדם שמנתה קהילה זו',² נבחן באיזה אופן השפיעו המאורעות החשובים בחיי יהודי צפת על מספר היהודים שהתגוררו בעיר. הואיל ובתקופה הנדונה נוהגים לראות את תחילתה של ההתיישבות היהודית המחודשת בארץ-ישראל, אפשר שהנתונים של חיבורנו זה יוכלו לשמש נקודת-התייחסות ובסיס לחוקרי נתוני האוכלוסיה בתקופות המאוחרות יותר.

מקורות לנתוני האוכלוסיה

האומדנים על סדר-הגודל של האוכלוסיה המובאים להלן אינם מדויקים ודרגת אמינותם איננה שווה. מכל מקום ודאי הוא, שאין להסתמך בשום מקרה על מקור בודד כבסיס להערכה. הערכות רבות של מספרי האוכלוסיה מתבססות על ידיעות מקומיות, רכילות ובורות, וטווח אמינותן נע בין המהימן ועד למגוחך. כך לדעתו של מיסיונר אמריקני, שישב בירושלים ב-1834 'כל מידע סטטיסטי הנלמד מפי בני המקום, יש לתקנו על-ידי חקירה אישית ולעולם אין הוא יכול, בבטחון, להוות בסיס לפעולות מיסיונריות'.³ לפיכך, על-מנת להגיע לכלל תמונה נאמנה למציאות ככל

1 'בן-אריה, שנים עשר היישובים הגדולים בארץ-ישראל במאה התשע-עשרה', קתדרה, 19 (ניסן תשמ"א), עמ' 143-83 [להלן: בן-אריה, שנים עשר היישובים]; Y. Ben Arieh, 'The Population of the Large Towns in Palestine During the First Eighty Years of the Nineteenth Century, According to Western Sources', M. Ma'oz (ed.), *Studies on Palestine During the Ottoman Period*, Jerusalem 1975, pp. 49-69; ע' שמלץ, 'קווים מיוחדים בדימוגרפיה של יהודי ירושלים במאה התשע-עשרה', פרקים בתולדות היישוב היהודי בירושלים, ב, ירושלים תשל"ו, עמ' 52-77 [להלן: שמלץ, קווים מיוחדים].

2 T. Macaulay, *History of England*, I, London 1887, p. 220

3 'Journal of W. Thomson', *Missionary Herald*, February 1835, p. 45. לפי וילד: 'שיעורה המדויק של אוכלוסיית עיר מזרחית ניתן בקושי רב לאישוש, בגלל העדרם המחלט של טבלאות סטטיסטיות או עירוניות, כמרגם מחמת תנודותיה של אוכלוסיה זו. מאות מגיעים עם לילה ונמוגים בבוקר. בנוסף, מספרם של עולי הרגל כאן משתנה מדי יום-ביומו'. W.R. Wilde, *Jewish Intelligence*, April 1842, p. 108

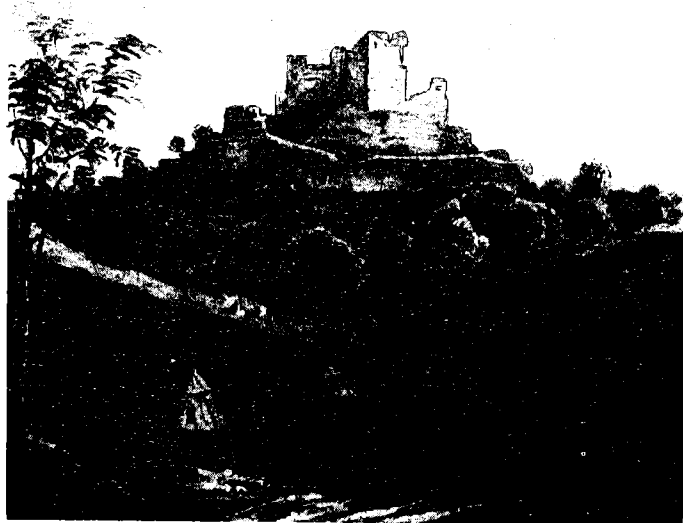
האפשר, יש לבדוק בזהירות כל מקור ומקור, תוך השוואתם אלו לאלו והעמדתם על רקע המאורעות בני הזמן בצפת.

- המקורות העיקריים המספקים לנו מידע על המצב הדמוגרפי בארץ-ישראל באותה תקופה הם:
- א. מסמכי-משלה עות'מאניים ומצריים.
 - ב. ספרי-נוסעים, עולי-רגל וחוקרים.
 - ג. תיאורי נוצרים שחיו בארץ-ישראל.
 - ד. מסמכים ממקורות יהודיים, בכלל זה תושבי ארץ-ישראל, שליחים, ארגון הפקידים והאמרכלים באמסטרדם (להלן: פקוא"מ) ומיפקד האוכלוסין שערך משה מונטיפיורי ב-1839.

מסמכי ממשלה עות'מאניים ומצריים

השלטונות המצריים והעות'מאניים שמשלו בתקופה זו בארץ-ישראל לא ערכו כל מיפקד-אוכלוסין של תושבי הארץ. רובינסון וסמית כבר עמדו על קשייו של החוקר בעטיו של חסר זה.⁴ נתוני מירשם התושבים של הממשלה, הכוללים מספרי אוכלוסין, מובאים על-ידי חוקרים, כרובינסון⁵ וזצן (Seetzen),⁶ שהשתדלו לדייק ככל האפשר, אך לרוע המזל, לא ידועים לנו נתוני מירשם-התושבים הנוגעים לצפת. מספרים רשמיים של תושבים נאספו למטרות של הטלת-מסים וגיוס, ועל כן הם מספקים סטטיסטיקה בוררת (סלקטיבית) בלבד, כגון מספר הגברים מעל לגיל מסוים. קרשי נוסף בנסיון לכמת נובע מכך שהם כוללים קטגוריות בלתי-מדויקות כגון מספר ה'בתים', 'בתי-האב' ו'משפחות'. העדר מינוח מדויק מעורר בעיות קשות במיוחד כשאנו באים לקבוע את מספר היהודים, שכן רבים היו ביניהם היתומים והאלמנות.⁷ כאשר חישבנו את מספרי האוכלוסין, הגדרנו משפחה יהודית כיחידה בת ארבע נפשות.⁸

- 4 E. Robinson & E. Smith, *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea*, II, London 1841, p. 83 [להלן: רובינסון וסמית].
- 5 רובינסון וסמית, שם; כמרכן ראה: "בן-אריה, ארץ-ישראל כמאה התשע-עשרה – גילוייה מחדש, ירושלים תשכ"ט, עמ' 68-70, 74-77 [להלן: בן-אריה, ארץ-ישראל]; K. Ritter, *The Comparative Geography of Palestine and the Sinai Peninsula*, II, London 1866, p. 70 [להלן: ריטר, גיאוגרפיה].
- 6 U.J. Seetzen, *Reisen durch Syrien, Palästina etc.*, Berlin 1854; 1859; עמ' 34-35; ריטר, גיאוגרפיה, ב, עמ' 62; רובינסון וסמית, ג, עמ' 22 (בסוף הספר).
- 7 ראה 'י מיזל, 'רשימת יהודי צפת וסביבותיה משנת תקצ"ט', ספר צפת, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' תלד [להלן: מיזל, יהודי צפת]; שמלץ, קווים מיוחדים, עמ' 67-68; ספרי-תיירים כפי שצוינו אצל נ' שור, N. Schur, *Jerusalem in Pilgrims and Travellers' Accounts*, Jerusalem 1980, p. 111
- 8 מספר זה של ארבע נפשות למשפחה הינו בעייתי למדי, משתנה מעיר לעיר ומקהילה לקהילה. כך, למשל, ב-1839 היתה המשפחה הספרדית גדולה מזו האשכנזית (מיזל, יהודי צפת, עמ' תמא). גורמים אחרים המשפיעים על גדול המשפחה הם: רמת תמותה גבוהה; מטרות המיפקד; שיטות הרישום של השלטונות וגישתם לספירת הגברים לעומת הנשים; יחסם של היהודים למיפקד, המתונה באיסור המקראי (שמואל ב, כד); ו'מנהגם' של היהודים להסתיר את מספרם האמיתי" - *London Society for Promoting Christianity Amongst the Jews*, 31, 1838-1839, p. 71. וכן ראה: נ' שור, 'יחס המספרי בין בתי-אב לסך-כל הנפשות בערי ארץ ישראל בתקופה העות'מאנית', קתדרה, 17 (תשרי תשל"א), עמ' 105; רובינסון וסמית, ב, עמ' 85.



מצודת צפת (ציור של שולץ, 1851)

ספרי נוסעים, עולי-רגל וחוקרים

רוב ספרי-המסעות מספקים לנו מידע שטחי, מטעה ובלתי-מדויק, המעיד על אי-הבנת אופיה של ארץ-ישראל וחוסר תשומת-לב לגיאוגרפיה האנושית שלה.⁹ לא אחת תיאר הסופר 'לא את אשר ראה בעליל, אלא את אשר חשכו בני דורו כי טבעי לראות'.¹⁰ אופי ההתכוננות המערבי קבע את מה שראו התיירים, ודימויי המזרח במחשבתם של בני אירופה הגבילו את מימצאיהם. מחברי הספרים העתיקו מארץ מוצאם את נטיות-ליבם של חיירים ועולי-רגל: מושגים דתיים המושרשים בעברם, ערכים לאומיים שניטעו בהם, רגישויות מוזרות, אשליות רומנטיות וחזיונות-נבואה מספרי הברית על ימות המשיח שלא התגשמו. מגבלות כושר התיאור של המחברים גרמו לכך, שלא אחת הם תיארו ביתר דיוק את מולדתם מאשר את המקומות שבהם ביקרו.¹¹ כוונתם של מחברי הספרים נתערבבה כתחושה של עליונות המסורת הלאומית, התרבות האירופית והדת הנוצרית. הסופרים הושפעו מאוד גם ממה שדיווחו וראו אחרים לפנייהם; הם התבססו על שמועה ובמקרים מסוימים שאלו מאחרים — בלא לציין את המקור — רעיונות, מובאות שלמות ואיורים. מחברי ספרי-מסעות נלהבים במאה ה-19, במיוחד אלה שנתפסו ל'שגעון הלבאנט' בשנות השלושים, הפיקו שפע של ספרים כאלה. רבים מן הסופרים שמו את הדגש בסגנון הספרותי; הם ניסו להעביר לקורא רגשות דתיים ונוסטאלגיה לתקופת התנ"ך תוך העלאתה של מיסטיקה מזרחית אקזוטית, בלא לייחס חשיבות לדיוק ולמקורות המידע. במקרים הטובים ביותר דיווחו הסופרים ביושר-לב, כי כך 'אומרים',¹² אך לרוב לא מוזכרים כלל המקורות. יש אי-התאמה רבה בין הסופרים בנוגע לעובדות, ולא אחת סטטיסטיקות בעלות אופי שונה, ולעיתים אף סותרות זו את זו, מוצגות באותו ספר עצמו.¹³

9 ראה: C.G. Smith, 'The Geography and Natural Resources of Palestine as Seen by British Writers in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries', *Studies on Palestine*, p. 90 (לעיל, הערה 1).

10 M. Bloch, *The Historian's Craft*, Manchester 1976, p. 107

11 ראה: A.A. Bonar & R.M. A.W. Kinglake, *Eothen*, New York 1845, pp. 93-94 [להלן: קינגלייק]; J.L. Stephens, *Narrative of a Mission of Inquiry to the Jews from the Church of Scotland in 1839*, Edinburgh 1846, p. 119 [להלן: בונר ומקצ'יין].

12 קינגלייק, עמ' 216.

13 ראה, למשל: J.B. Spilsbury, *Picturesque Scenery in the Holy Land and Syria*, London 1819, p. 37;

J.L. Stephens, *Incidents of Travel in Egypt, Arabia Petraea and the Holy Land*, New York 1970, pp. 441-442 [להלן: סטיפנס].

בעיני המבקרים הנוצרים בארץ-ישראל היתה הקהילה היהודית מוכת הדלות מקום מיקלט ומחסה לאנשים זקנים ואביונים, אשר באו לארץ-הקודש לבלות את שארית ימיהם בתפילה ובלימוד ונתמכו על-ידי יהודי אירופה העשירים. בגלל מגבלות השפה למדו נוסעים אלה אך מעט על הקהילה היהודית; הם הכיטו כבזז על היהודים וראו בהם קנאידת מעוררי-רחמים והולכי-בטל, שאינם נכונים לעמול לפרנסתם.

על-אף ליקויים מכריעים אלה, אם משכילים להפריד את המוץ מן הבר, ניתן למצוא בספרי-המסעות עובדות מעניינות ומשמעותיות על ארץ-ישראל. אף-על-פי שכותבים אלה אכן הלכו לעתים קרובות בדרכים הישנות והמוכרות, לעתים קרובות חצו את הארץ בחופזה, חזרו לעתים קרובות על מה שנאמר קודם, תרמו חידושים רבים.¹⁴

תיאורי נוצרים שחיו בארץ-ישראל

כבוצה זו כוללת מיסיונרים אנגלים ואמריקנים, את הקונסול האנגלי הראשון בירושלים ואת הנזיר היווני-קאתולי ניאופיטוס. שלא כמיסיונרים האמריקנים, דיברו המיסיונרים האנגלים — שרבים מהם היו יהודים מומרים — עברית והבינו את ההתנהגות והמנהגים היהודיים. מיסיונרים אלה, במיוחד ג'ון ניקולייסון,¹⁵ מספקים לנו מידע חשוב ונתוני-אוכלוסין אמינים. ככלל אפשר לציין כי המיסיונרים גילו נטייה להגזים מעט בהערכותיהם, מתוך רצון להבליט הצלחותיהם בקשר לפעילות המיסיון אך הם היו בדרך-כלל מוסרי-מידע זהירים.¹⁶

כתב-היד של הנזיר היווני-קאתולי ניאופיטוס הוא מסמך רב-ערך, המתאר מאורעות בירושלים ובארץ-ישראל בין השנים 1820-1840.¹⁷ אולם יש להביא בחשבון את המגמתיות בפרשנותיו של הנזיר ואת יחסו הלא-אוהד כלפי היהודים והרומים-קאתולים ואת חוסר-הידע שלו באשר למאורעות בצפת.

ויליאם ט' יאנג, הקונסול הזר הראשון בירושלים, מונה לתפקידו בספטמבר 1838. הוא הגיע ליפו בפברואר 1839 וב-18 באפריל 1839 ערך לו מושל ירושלים קבלת-פנים רשמית. מספר חודשים לאחר הגיעו לירושלים, כבר כתב לשר החוץ הבריטי מכתב מאיר-עיניים על הקהילה

14 ריטר, גיאוגרפיה, ב, עמ' 66.

15 יומנו נמצא בירושלים, ב-*The Israel Trust of the Anglican Church*; עותק מצולם של היומן נמצא כארכיון עיריית ירושלים [להלן: יומן ניקולייסון]. תודתי נתונה למנהל ארכיון ירושלים, מר מנחם לוי, על עזרתו המרובה בהשגת היומן. כמו-כן אני מודה לדר' פריז וגב' לנגסטרום מה-*Anglican Trust* על שהעמידו לרשותי חומר חשוב על המיסיון.

16 לעומת זאת, יש להיזהר בסופרים אחרים, המצטטים — ולעתים בטעות — את המיסיונרים. כך, למשל, חמישה מחברים שונים מייחסים לניקולייסון חמישה נתונים שונים הנוגעים לאוכלוסיית ירושלים בשנת 1838. 3,000 יהודים לפי רובינסון וסמית, ב, עמ' 85; 6,000 או 7,000 יהודים לפי בונר ומקצ'ין, עמ' 148; 5,000 יהודים לפי המיסיונר פייריץ (Pieritz), p. 8, *Jewish Intelligence*, January 1839; 17,000 יהודים לפי Lady Francis Egerton, *Journal of a Tour in the Holy Land in May and June 1840*, London 1841, p. 7; 17,000-15,000 יהודים לפי Damer G.L. Dawson, *Diary of a Tour in Greece, Turkey and the Holy Land*, I, London 1841, p. 323

17 S.N. Spyridon (ed.), *Neophytos, monk of Cyprus, Annals of Palestine 1821-1841*, Jerusalem 1938 [להלן: ספירידון].

היהודית, ובו נתוני-אוכלוסין מפורטים,¹⁸ אשר מוערכים כמדויקים למדי.¹⁹ יאנג תר את ארץ-ישראל כבר ב-1836, אך הוא לא דיבר עברית ואף לא ערבית והודה שקשריו עם היהודים היו 'מאוד מוגבלים';²⁰ על-כן היה תלוי במידה רבה במיסיונרים האנגלים, שסייעו לו בתחילה ושימשו לו כמתורגמנים.^{20*} משום כך אין זה מפליא, כי נתוני האוכלוסין שהוא מוסר דומים לנתונים המיוחסים לניקולייסון.²¹ בדומה למיסיונרים, נטה גם יאנג להגזים — כלפי מעלה — במספרים שמסר, כדי להראות שמספר רב של 'לקוחותיו' היהודים זקוקים ל'הגנה'.²²

מסמכים ממקורות יהודיים

הבנת נתוני האוכלוסין היהודיים בצפת היא עניין מורכב, שכן אין בנמצא פנקסי-קהילה הנוגעים לתקופה שאנו עוסקים בה, ומכל-מקום מרבית מקורותינו הם אשכנזיים. רשימות של יהודים אשכנזים, הזכאים לקבל מכספי ה'חלוקה' — רשימות שאושרו באירופה — הן מסמכים דמגוראפיים בעלי ערך רב, אך רק שתי רשימות כאלה העוסקות בתקופה הנדונה נמצאות בהישג-ידנו ושתיהן נוגעות לירושלים.²³ בנוסף על כך, הן הספרדים והן האשכנזים השתמשו במספרים לשם שרטוט תמונה 'אימפרסיוניסטית' של עוני ויאוש כדי להמריץ את התורמים, יותר מאשר מתוך עניין להגדיר את מספר האוכלוסין ומצבם הכלכלי.

במכתבי הפניה שלהם היה הדיבור המליצי והמגזים צו השעה ולא הדיוק העובדתי. במכתבי בקשה אלה אפשר לעתים לגלות רצונה של אחת מכיתות החסידים או הפרושים להוכיח את עליונותה על שאר הקבוצות היהודיות, ולצורך זה היו מגזימים במספרים במכוון.²⁴ לכן יש לקרוא את המסמכים היהודיים בני הזמן לאור המטרות שלשמן נכתבו.²⁵

'מפתח' החלוקה שעל פיו חולקו בין יהודי ארבע הערים הקדושות הכספים שאסף הפקוא"מ,²⁶ עשוי היה לשמש מקור רב-ערך לקביעת מספרי האוכלוסיה היהודית, שכן הוא מבוסס על מספר התושבים היהודים בערים אלה²⁷ ומצבה המיוחד של כל עיר. אלא שאין אנחנו יכולים לקשר

18 A.M. Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews in Palestine*, I, London 1939, pp. 4-7 [להלן: חיימסון, הקונסוליה הבריטית].

19 'בן-אריה, עיר בראי תקופה, ירושלים במאה התשע-עשרה, העיר העתיקה, א, ירושלים תשל"ז, עמ' 309 [להלן: בן-אריה, ירושלים]; מ' אליאב, 'היישוב היהודי בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית (1815-1914)', פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש, ירושלים תשמ"א, עמ' 141 [להלן: אליאב, ירושלים].

20 ראה חיימסון, הקונסוליה הבריטית, א, עמ' 4.

20* יומן ניקולייסון, עמ' 900, 907, 910, 911.

21 ראה בונר ומקציין, עמ' 148; חיימסון, הקונסוליה הבריטית, א, עמ' 5.

22 ראה חיימסון, הקונסוליה הבריטית, א, עמ' 2.

23 ראה: א"ר מלאכי, פרקים בתולדות הישוב הישן, תל-אביב 1971, עמ' 98-104 [להלן: מלאכי, פרקים].

24 א' יערי, זכרונות ארץ-ישראל, ירושלים תש"ז, עמ' 117 [להלן: יערי, זכרונות].

25 כך, למשל, כפי שיוזכר להלן, התעודה שבה נרשמו יהודי צפת הזכאים לפיצויים על נזקי מרד הפלאחים בשנת 1834 (א"מ לונץ, ירושלים, ה [תרס"א], עמ' 293), יש לקרואה בזהירות, שכן מחברה ביקש להגדיל את סכומי הכסף שייכנסו לקופת הקהילה.

26 אגרות הפקידים והאמרכילים מאמשטרדם, המבוא של ריבלין לכרך א, ירושלים תשכ"ה, עמ' יא-כג והמבוא של ' ברטל לכרך ג, ירושלים תשל"ט, עמ' יא-יח [להלן: אגרות הפקוא"מ].

27 אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 195.



שרמן ליבר

במישרין בין מפתח זה לבין מספרי האוכלוסין בשל הסיבות הבאות: בכל עיר היו נסיבות מיוחדות, שאינן משתקפות די הצורך במפתח; ²⁸ כ-1810 אומץ מפתח-חלוקה, שהיה בשימוש בשנים 1741-1744; ²⁹ לפקוא"מ לא היו ידיעות מדויקות על גודלה והרכבה של האוכלוסיה היהודית בארץ-ישראל; ³⁰ בשנים 1822-1825 ובשנים אחרות הפעילו הפרושים, החסידים והספרדים לחץ כבד כדי להטות לצורכיהם את מפתחות החלוקה. ³¹

מיפקד מונטיפיורי 1839

הנתונים המדויקים והמהימנים ביותר בנוגע לאוכלוסיה היהודית כלולים במיפקד שערך משה מונטיפיורי בעת ביקורו השני בארץ-ישראל, בחדשים מאי-יוני 1839. ³² מונטיפיורי התגבר על ההתנגדות היהודית המסורתית למניית האוכלוסין על-ידי שילוב עריכת המיפקד עם שיטת חלוקת הצדקה ליהודים. בדרך זו יש בידינו מקור מיוחד במינו, מעניין ועשיר לנתונים סטטיסטיים מפורטים על האוכלוסיה היהודית באותה עת, ונראה שאפשר לסמוך עליו לאיפיון דמגוראפי שלה. ³³

- 28 בשנת 1810 300 יהודי חברון אשר היוו פחות מ-10 אחוזים מן היישוב היהודי בארץ-ישראל קיבלו מהפקוא"מ 21 אחוז מן הכסף אשר חילקו בארץ. ראה: א"מ לונץ, ירושלים, ט (תרע"א), עמ' 53.
- 29 אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 264. כן ראה: מ' אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה הי"ט 1777-1917, ירושלים 1978, עמ' 117 [להלן: אליאב, ארץ-ישראל]; R. Mahler, *History of Modern Jewry 1780-1815*, New York; 1971, p. 646 [להלן: מהלר, היסטוריה].
- 30 אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 15, 35, 173, 285; ב, עמ' 18. לדוגמה, לעהרן כתב שהפרושים מהווים רק חמישית מהאוכלוסיה היהודית (שם, א, עמ' 285). או יותר משליש (שם, א, עמ' 85).
- 31 שם, א, עמ' 26, 96, 111, 187, 196, 215, 218, 232, 265, 288; ב, עמ' 20-21, 96, 102; א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 765-767 [להלן: יערי, שלוחי ארץ-ישראל]; א"מ לונץ, ירושלים, ט, עמ' 54.
- 32 מיפקד מונטיפיורי משנת תקצ"ט (1839) — *Statistical Accounts of the Holy Land Collected by Moses and Lady Montefiore on the Holy Land 5599'* — נמצא במכון לצילומי כתבי-יד בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי ירושלים מס' 35115 (כתבי-יד 528 באוסף מונטיפיורי השמור ב-Jews College בלונדון). הוא כולל גם חשבונות מפורטים של ההשלומים אשר בוצעו בעקבות המיפקד. ניתוח חלקי על המיפקד ונתונים גולמיים של אוכלוסיית צפת ראה מיזל, יהודי צפת, עמ' תכה-תעה.
- 33 ראה שמלץ, קווים מיוחדים, עמ' 55. אריה מורגנשטרן ('הפקידים והאמרכלים באמסטרדם והיישוב היהודי במחצית הראשונה של המאה הי"ט', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 45 [להלן: מורגנשטרן, פקוא"מ]) מסכים עם דעה זו. מיזל (יהודי צפת, עמ' תכה) הגיע למסקנה, כי המיפקד

A FORM OF THE LISTS GIVING A STATISTICAL ACCOUNT OF THE CHILDREN OF ISRAEL DWELLING IN THE HOLY LAND. IN THE YEAR 5599—1839.

These are the names of the worthy persons fearing God, who resided in the Holy City, in the year 5599—1839.

Number in Family.	Names.	Where Born.	Age.	Date of arrival in the Holy Land.	How Situated.	Occupation.	Married.	Single.	Names and number of children.	Age.	Names of Widows.	Age.	Names of Orphans.	Age.	Remarks.

טופס של מיפקד יהודי ארץ-ישראל שיוזם מונטיפיורי

לדעתי, היתה אוכלוסיית היהודים גדולה מעט יותר מכפי שצוין במיפקד, שכן נמצאו בוודאי יהודים אשר סירבו בתוקף להתפקד. בנוסף לכך, נשמט בטעות מספר קטן של יהודים מן הרשימה. מן הראוי לציין, כי במיפקד הזה נמנו מצד אחד כמה מיהודי צפת שלא שהו בעיר בעת עריכתו, ומצד שני נרשמו אנשים אחדים כמי ששוהים מעבר לים, אך מתכוונים לשוב לארץ-ישראל.³⁴ במיפקד 1839 ישנה טעות בולטת אחת מבחינת הנתונים של אוכלוסי צפת: לא נמנו בו מאות פרושים, אשר נמלטו לירושלים לאחר רעידת-האדמה שפגעה בצפת ב-1837. הסיבה להשמטה אינה ברורה. יכולים אנו רק לשער, כי פליטי הפרושים מצפת אשר חיו בשכונה באב-אל-חוסה שברובע המוסלמי בירושלים,³⁵ הוחזקו בהסגר בשל המגפה שהתפשטה בירושלים ב-1839, ועל-כן הוצאו מכלל הנמנים במיפקד מונטיפיורי. מלבד זאת, כאמור, הנתונים שבמיפקד הקיפו את כלל האוכלוסיה, הודות להצמדת עריכת המיפקד לחלוקת הצדקה. ספק גדול הוא, אם יהודים רבים מוכנים היו לוותר על ההזדמנות לקבל סכום השווה להכנסה של חודש שלם³⁶ תמורת שעות-המתנה אחדות ומילוי שאלון.³⁷

אוכלוסיית צפת בתקופות השונות

לפני 1800

כדי לקבוע את מספר האוכלוסין בשנת 1800 יש לבדוק את המצב במחצית השנייה של המאה הי"ח. לאחר רעידות-האדמה בשנת 1759, שגרמו למותם של כ-150-200 יהודים³⁸ ולבריחתם של יהודים

- של מונטיפיורי קרוב לאמת יותר מהערותיהם של תושבי המקום והתיירים. רובינסון (רובינסון וסמית, ב, עמ' 86), שלא הצליח להשיג את נתוני המיפקד ב-1840 ולא יכול היה לשלבם בחיבוריו, חשד שבמיפקד ננקבו מספרים שהם למעלה משיעורה האמיתי של אוכלוסיית היהודים; שכן, לדעתו, ליהודים היו סיבות טובות להגזים במספרם. אליאב (ירושלים, עמ' 41; ארץ ישראל, עמ' 104) סבור, לעומת זאת, כי המיפקד ממעיט במספר האוכלוסיה היהודית, משום שנמנו בו הנצרכים ומקבלי ה'חלוקה' בלבד, ולכן לא נפקדו בו כל הספרדים.
- 34 מיזל, יהודי צפת, עמ' תכט; ש' אביצור, 'מקורות הקיום של יהודי צפת', ספר צפת, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' שכו [להלן: אביצור, יהודי צפת].
- 35 חיימסון, הקונסוליה הבריטית, א, עמ' 5.
- 36 ראה: י' בן-צבי, 'מאורעות צפת מביזת תקצ"ד ועד מרידת הדרוזים בשנת תקצ"ח', ספר צפת, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' רצו [להלן: בן-צבי, מאורעות צפת].
- 37 L. Loewe (ed.), *Diaries of Sir Moses and Lady Montefiore*, I, London 1890, p. 165 [להלן: יומני מונטיפיורי]; יהודית מונטיפיורי, 'קטעי יומן (תקצ"ט)', יומן מסע ואגרות ארץ ישראל בשנות השלושים למאה הי"ט, ירושלים תשל"ד, עמ' 71.
- 38 'מאה ועוד', לפי י' ריבקינד, 'דפים בודדים', ירושלים לזכר לונן, ירושלים תרפ"ח, עמ' קנד [להלן: ריבקינד, דפים בודדים]; 120 נפש, לפי יערי, מסעות ארץ-ישראל, עמ' 309; 120, לפי מרטי, מ' איש-שלוש, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל-אביב 1979 [להלן: איש-שלוש, מסעי נוצרים], עמ' 137; 120 ועוד 50, לפי יוסף ספיר, יערי, אגרות ארץ-ישראל, עמ' 289, 293; 114 ועוד 20, או 200 מתים, לפי יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 450; 140, לפי י' שורקן, ספר תבואות הארץ, ירושלים תר"ס, עמ' תעט; 162, לפי א"ל פרומקין וא"א ריבלין, תולדות חכמי ירושלים, ג, ירושלים תרפ"ט, עמ' 87 [להלן: פרומקין וריבלין]; 150 או יותר משני מאות נפשות, לפי יקיר בן אברהם גרשון מקוטוב, י' ברנאי (עורך), אגרות חסידים מארץ-ישראל, ירושלים תש"ס, עמ' 52 [להלן: ברנאי, חסידים]; 160, לפי שליח מצפת I. Rivkind, 'Some Remarks About Messengers from Palestine to America', *American Jewish Historical Review*, 1937, p. 289; 190, לפי ד' וילהלם, דור דור ועוליו, ירושלים 1946, עמ' 98-99; 200, לפי אליאב, ארץ-ישראל, עמ' 93; 114 ועוד 20, לפי א' יערי, 'רעש צפת בשנת תק"ך', סיני, כח (תשי"א), עמ' שסב.

רבים לטבריה, לעכו ולפקיעין,³⁹ מסרו מקור יהודי ומקור נוצרי — באופן בלתי-תלוי זה בזה — על כ-40-50 'בתי-אב'⁴⁰ או משפחות, ובכלל זה 20 אשכנזים,⁴¹ החיים בצפת — ביחד כ-200 יהודים (לפי חישוב משפחה כיחידה בת ארבע נפשות).⁴² ב-1777 הצטרפו אל יהודי צפת 300 אנשי הקבוצה החסידית שעלו אז לארץ,⁴³ וכמה עשרות יהודים מצפון-אפריקה.⁴⁴ כך גדלה אוכלוסייתה היהודית של צפת והגיעה ל-550-600 נפש בערך. ב-1781 התפלגה הקבוצה החסידית ורק כמאה מאנשיה נשארו בצפת, ובשל כך נצטמצמה אוכלוסיית צפת לכ-350-400 נפש. כ-100 משאר החסידים התיישבו בטבריה ו-100 הנותרים — חלקם עברו לכפר פקיעין,⁴⁵ וחלקם — ו'הרבה מהעולים'⁴⁶ — 'הוכרחו לשוב לחוף-לארץ'.⁴⁷

בשני העשורים האחרונים של המאה הי"ח סבלה צפת משורת אסונות. ב-1783-1786 פגעו בה מגפת דבר, רעב⁴⁸ ובצורת. יהודים התלוננו ב-1789 על נושיהם הנוגשים בהם,⁴⁹ וב-1791 הם דיווחו על רדיפות שהיו מנת-חלקם על שום שאיחרו כתשלום חובות כבדים.⁵⁰ ב-1799 נשדרו ונבזזו היהודים על-ידי חיילי נפוליאון⁵¹ ולאחר-מכן על-ידי חיילים מוסלמים, אשר כבשו מחדש את הערים וערכו שוד ברובע היהודי, 'מבלי להותיר שריד'.⁵² אף שמצבם אכן היה קשה מאוד, היהודים הגזימו מאוד בתיאורן.⁵³ ב-1800 סבלה קהילת צפת מהצקותיו של פחת עכו, אשר קנס אותה ב-50,000 גרוש עבור 'עלילות ברשע וגזר', ומאוחר יותר, ב-1804, דרש 75,000 גרושים נוספים מתוך חוב כולל של 125,000 גרוש.⁵⁴

- 39 ברנאי, חסידים, עמ' 52; הנ"ל, יהודי ארץ ישראל במאה הי"ח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 8-9 [להלן: ברנאי, יהודי ארץ-ישראל]; יערי, שם, עמ' שס.
- 40 מהלר, היסטוריה, עמ' 635; יערי, מסעות ארץ-ישראל, עמ' 399; מ' רוזן, שלטון הממלוכים והעות'מאנים 1260-1804, ההיסטוריה של ארץ-ישראל, ירושלים 1981, עמ' 205.
- 41 ברנאי, חסידים, עמ' 56; 'בן-צבי, ארץ ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני, ירושלים תשמ"ו, עמ' 305 [להלן: בן-צבי, ארץ-ישראל]; יערי, מסעות ארץ-ישראל, עמ' 400; ע' שוחט, 'שלוש אגרות על ארץ-ישראל במאה הי"ח', שלם, א (ירושלים תשל"ד), עמ' 255-256.
- 42 רובינסון וסמית, ב, עמ' 85; שור (לעיל, הערה 8), עמ' 105. ש' אביצור (אוכלוסיית צפת בעלייתה ובירידתה, טבע וארץ, 23 [1964], עמ' 89) מבסס את חישוב האוכלוסיה לפי 5-6 נפשות במשפחה.
- 43 יערי, אגרות, עמ' 321.
- 44 אליאב, ארץ-ישראל, עמ' 93.
- 45 ברנאי, חסידים, עמ' 99; חיה כץ-שטיימן, ראשיתן של עליות חסידים, תק"ז-תקע"ט (1747-1819), ירושלים תשמ"ו, עמ' 28 [להלן: כץ-שטיימן].
- 46 א"מ לונץ, החלוקה — תקנותיה וסדריה, ירושלים תרנ"ה, עמ' 159-160 [להלן: לונץ, החלוקה].
- 47 פרוסקין וריבלין, ג, עמ' 75.
- 48 בן-צבי, ארץ-ישראל, עמ' 384; 'ריבקינד, דפים בודדים', מאסף ציון, ה (תרצ"ג), עמ' קנו-קנט; יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 664; ברנאי, חסידים, עמ' 149; ע' אבישר (עורך), ספר טבריה, ירושלים 1973, עמ' 390-391 [להלן: אבישר, טבריה].
- 49 ריבקינד (לעיל, הערה 48), עמ' קסו.
- 50 ריבקינד, דפים בודדים, עמ' קמ-קמא.
- 51 א"מ לונץ, 'היהודים בארץ-ישראל', ירושלים, ה (תרס"א), עמ' 196; J. Schwartz, *Descriptive Geography of* 1969, p. 374, *Palestine*, New York 1969, [להלן: שוורץ, גיאוגרפיה].
- 52 בן-צבי, ארץ-ישראל, עמ' 385; רובינסון וסמית, ג, עמ' 330; מהלר, היסטוריה, עמ' 650.
- 53 ריבקינד, דפים בודדים, עמ' קמד; יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 668; בן-צבי, ארץ-ישראל, עמ' 384; אליאב, ארץ-ישראל, עמ' 100; מהלר, היסטוריה, עמ' 650.
- 54 יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 668, 669.

למרות מצוקות ותלאות אלה, בשנים 1780-1805 הגיע לצפת זרם קטן של מהגרים יהודים מפולין⁵⁵ ומצפון-אפריקה. עם זאת נראה לנו, שטענת הספרדים ב-1783 כי '... בכל יום ויום מתוספא ואזלא איש וביתו'⁵⁶, הוא מעין סיסמה יותר מאשר דיווח מהימן על גידול האוכלוסיה. לא מתקבלת על דעתנו גם הערתו של וולנוי (Volney), שצפת הייתה 'כמעט נטושה' בשנים 1783-1785,⁵⁷ כלומר שיהודים ספורים בלבד חיו בה. אף כי חסרות לנו הערכות על אוכלוסיית צפת בשני העשורים האחרונים של המאה הי"ח, לא ייתכן שמניין אוכלוסיית היהודים של צפת, שמנו כ- 350-400 נפש ב-1781, עלה הרבה מעבר ל-600 נפש ב-1800; זאת בהתחשב בפגעים שהיו מנת-חלקם של היהודים באותה תקופה.⁵⁸ הערכה זו היא נמוכה באופן משמעותי מהערכותיהם של שלושה חוקרים אחרים (ודורשת ניתוח מפורט נפרד).⁵⁹

1815-1800

אופיה של קהילת צפת החל להשתנות עם בואם של הפרושים, חסידי הגאון מווילנה.⁶⁰ צפת הייתה 'שלום ושלוה והשקט'⁶¹ הודות לשלטונו הסובלני של מושל הגליל, הפחה סולימן (1804-1818).⁶² יהודי צפת (וטבריה) נרדפו פחות מאשר יהודי ירושלים וחרון, והמסים שהוטלו עליהם היו נמוכים הודות לחסות שפרש עליהם פטרונם, חיים פרחי.⁶³ עד 1810 התיישבו בצפת 'בערך ארבעים

55 ברנאי, חסידים, עמ' 184.

56 ריבקינד (לעיל, הערה 48), עמ' קנו.

57 M.C.F. Volney, *Travels Through Syria and Egypt in the Years 1783, 1784 and 1785*, II, London 1788, p. 231

58 משמעות הדבר היא, שסך כל האוכלוסיה היהודית בארץ-ישראל ב-1800 היה מעט פחות מ-5,000 נפש, וזאת לפי החישוב הבא:

צפת	— 600
ירושלים	— 2,250 (לפי בן-אריה, ירושלים, א, עמ' 306, 318)
טבריה	— 900
חרון	— 300
עכו	— 300
שכם	— 100-50
חיפה	— 100-50
פקיעין, שפרעם וכפר יסיף	— 300
סך-הכל	— 4,800-4,700

59 בן-אריה (שנים-עשר היישובים, עמ' 110, 112) טוען, כי בשנת 1800 חיו בצפת 2,250 יהודים, על-סמך ההנחה שהיהודים היוו רבע-שליש מכלל אוכלוסיית צפת שמנתה 5,500 נפש. במקום אחר מעריך בן-אריה ב-3,000 נפש את האוכלוסיה בצפת; ראה: 'בן-אריה, 'מבוא לתולדות היישוב', ש' סטמפל (עורך), היישוב בעת החדשה — ציוני דרך בטרם מדינה, תל-אביב 1983, עמ' 7); לדברי יצחק בן-צבי (ארץ-ישראל, עמ' 348), כ-4,000 נפש מישראל חיו בצפת בראשית המאה הי"ט; ש' אביצור ('אוכלוסית צפת בעלייתה ובירידתה', טבע וארץ, 25 [1964], עמ' 91) כותב, כי '3,000 ואולי אף קצת יותר מזה' ישבו בצפת ב-1800; ואילו חיה כץ-שטיימן (כץ-שטיימן, עמ' 36) טוענת, כי 'באותם הימים הייתה צפת הקהילה היהודית הגדולה ביותר בארץ'.

60 יערי, אגרות, עמ' 329-341; מלאכי, פרקים, עמ' 9-21, 97-90.

61 יערי, אגרות, עמ' 339.

62 ריבקינד, דפים בודדים, עמ' קמה.

63 פרומקין וריבלין, ג, עמ' 144-145; שוורץ, גיאוגרפיה, עמ' 389-391; יערי, זכרונות ארץ-ישראל, עמ' 100-103;

ביהודים.⁶⁵ בהנחה כי בכל בית ישבה משפחה בת 4-5 נפשות, הרי שאוכלוסיית צפת מנתה 2,400-3,000 נפש, ורבע ממנה — 600-750 נפש — היו יהודים. לכן, אם ניתן דעתנו על המאורעות שאירעו בקהילה היהודית לפני שנת 1808, ואם נתבסס על דברי בורקהרדט ועל הערכתנו כי עד 1812 התיישבו בצפת כ־200-250 פרושים — נגיע למסקנה, כי ב־1812 חיו בצפת כ־800-1,000 יהודים. אולם מכיוון שדפוסי-אוכלוסיה נאמנים עלינו יותר מהערכות ספציפיות על מספרי האוכלוסיה, מסקנה זו מחייבת בדיקה נוספת, תוך התבוננות בהתפתחות הקהילה בצפת כמשך 25 השנים שלאחר-מכן.

בשנים 1812-1815, בעת שהפרושים התכססו בצפת, 'מגפה איומה' עשתה שמות בתושבי הגליל.⁶⁶ מחוסר-ידע על הסיבות שגרמו למגפה לא ננקטו שום אמצעי-מנע.⁶⁷ שני מקורות יהודיים ומקור נוצרי אחד העריכו כי מספר נפגעי המגפה היה גדול. מקור יהודי אחד דיווח על מאות יהודים שמתו;⁶⁸ מקור אחר העריך, כי מתוך חמישה אנשים שרד בחיים אחד בלבד;⁶⁹ והתייר טרנר מסר, כי לא פחות מ־3,000 יהודים מתו.⁷⁰ רוב יהודי צפת נמלטו לכפרים הסמוכים או לירושלים, עד יעבור זעם. בסוף שנת 1815 מסר ר' ישראל משקלוב, כי בצפת היו 461 פרושים,⁷¹ אף כי הפקוא"מ מסר על 188 ו־511 פרושים בלבד. להערכתנו, בעטיו של זרם העולים הפרושים ומספר קטן של עולים ספרדים אשר, על-פי השערותנו, באו במקום נפגעי המגפה — גדלה אוכלוסייתה היהודית של צפת משנת 1812 עד שנת 1815 ב־300 נפשות, מ־800-1,000 ל־1,100-1,300 נפש. נתון זה תואם את הערכתו של טרנר, אשר סייר בארץ-ישראל אך לא ביקר בצפת בשל המגפה. הוא מסר, כי היהודים שכנו ב־300-350 בתים מתוך כלל 1,000-1,500 הבתים בצפת.⁷² אם נקבל את נתוניו, הרי שהיהודים היוו 25-30 אחוז מאוכלוסיית העיר, שמנתה 4,000-6,000 נפש; כלומר, מספר היהודים היה 1,200-1,400, ומתוכם כ־200 פרושים.

1815-1830

באוקטובר 1815, מיד לאחר ראש-השנה, התיישבה בירושלים קבוצה ראשונה של פרושים מצפת. ר' ישראל משקלוב שמר בקנאות על מרכזיותה של צפת לעומת ירושלים, והזהיר בלהט נגד שידולם

65 J.L. Burckhardt, *Travels in Syria and the Holy Land*, London 1822, p. 317 [להלן: בורקהרדט]; וראה גם רובינסון וסמית, ב, עמ' 255.

66 שוורץ, גיאוגרפיה, עמ' 281.

67 לפי ר' ישראל משקלוב, מראשי הפרושים, 'לא ידענו ענין ההסגר והשמירות', יערי, זכרונות ארץ-ישראל, עמ' 113.

68 מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ ישראל בעבר ובהווה, א, ירושלים תרפ"ח, עמ' 172 [להלן: גאון, יהודי המזרח].

69 'שוורץ, תבואות הארץ, ירושלים תר"ס, עמ' תעט. וראה יערי, זכרונות ארץ-ישראל, עמ' 118-119, המתאר את הטרגדיה האישית של ר' ישראל משקלוב.

70 איש-שלום, מסעות נוצרים, עמ' 412.

71 פרומקין וריבלין, ג, עמ' 143; לפי מורגנשטרן ('תפיסות משיחיות ויישוב ארץ ישראל במחצית הראשונה של המאה ה־ט', קתדרה, 24 [תמוז תשמ"ב], עמ' 58), היו 511 פרושים בצפת בשנת 1812 לפני המגפה. מורגנשטרן מתבסס על אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 93. לגבי שנת 1816 צוין באגרות הפקוא"מ, א, עמ' 218: 511 חסידים ו־188 פרושים, ונפלה כאן טעות.

72 איש-שלום, מסעות נוצרים, עמ' 411-412.



של עולים להתיישב בירושלים.⁷³ נוסד 'כולל' פרושים אחד ומאוחד, אשר שלוחות לו בצפת, בירושלים ובטבריה.⁷⁴ הפרושים כולם היו קשורים לקופה משותפת, הנהגה משותפת ולתקנות אחידות — וכידי ראשי ה'כולל' היה הכוח לכפות את רצונו בעניין ריכוז היהודים בצפת ולמנוע מהם התיישבות בירושלים.⁷⁵

באותן שנים התגלעו סכסוכים גם בין כיתות החסידים בצפת. שנים אחדות לאחר מותו (ב־1810) של מנהיג החסידים בארץ-ישראל רבי אברהם מקליסק, עזבו 15 משפחות (56 נפש) של חסידי חב"ד את צפת ועברו לחברון, מפני שלא יכלו עוד 'לשבת בכפיפה אחת עם שאר החסידים'.⁷⁶ משנת 1819 ואילך התיישבו חסידי חב"ד בחברון והקטינו בכך את מספרם של העולים שהיו עשויים להתיישב בצפת. בעת שחסידי חב"ד ניסו להקים מערכת של איסוף כספים משלהם בחוץ-לארץ, טען שליח אשכנזי מן הגליל (ב־1821), כי בצפת ובטבריה חיים 'כמה אלפים נפשות',⁷⁷ אשכנזים מוכי-דלות. אולם מכיוון שדרך-כיטוי כזו היתה חלק מהרטוריקה המקובלת על היריבים, אין לייחס חשיבות רבה להצהרה כוללנית זו בעניין האוכלוסייה.

ב־1820 נחתה על יהודי הגליל מכה קשה: הפחה עבדאללה מעכו (1818-1830) רצח את יעצו הכספי, חיים פרחי, פטרונו של יהודי צפת. למן אותו אירוע, היהודים שבתחום שלטונו של פחת עכו 'סבלו באופן קשה ביותר'.⁷⁸

בשנים 1820-1825 נאבקו הפרושים בספרדים על מקורות-הכנסה חדשים, כדי לספק את צרכיו של 'כולל' הפרושים הגדל והולך. למען הגדלת הכנסתם הרחיבו הפרושים את תחומי איסוף הכספים למערב-אירופה ומרכזה (כולל איטליה) ופעלו לשינוי מפתח ההקצבות של הפקוא"מ לטובתם.⁷⁹

בחורף 1824-1825 סבלה צפת משלג כבד,⁸⁰ רוחות עזות וגשמי-מבול אשר הציפו את צלע ההר והרסו 'הרבה בתים' ברובע היהודי,⁸¹ ובכלל זה את ביתו של רבי ישראל משקלוב.⁸² באורח נס לא נהרג ולא נפגע שום יהודי. רופא-מיסיונר מאנגליה, ד"ר דלטון (Dalton), ביקר בצפת במאי 1825

73 מכתב של ר' מנחם מגדל משקלוב משנת 1816, ירושלים, ד (תרנ"ב), עמ' 114; ר' ורפל, 'תולדות הקהילה האשכנזית בארץ ישראל', סיני, ה (תשי"ז), עמ' עח-פ [להלן: ורפל, תולדות]; מ' סלומן, שלשה דורות בישוב תקע"ב-תרע"מ, ירושלים תרצ"ט, עמ' 27 [להלן: סלומן, שלשה דורות].

74 הכולל בטבריה הוקם בשנת 1820, וראה אבישר, טבריה, עמ' 112.

75 ראה: ר' ריבלין, 'הגר"א ותלמידיו בישוב א"י', ספר הגר"א, ב, ירושלים תשכ"ד, עמ' קנה; א' ריבלין, 'תקנות החלוקה של "כולל פרושים" בארץ-ישראל משנת תקפ"ג', ציון, ב (תרפ"ז), עמ' 158-160 [להלן: ריבלין, תקנות החלוקה]; ורפל, תולדות, עמ' צג.

76 יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 679; מ' שפירא, 'עדת חסידי חב"ד בחברון, תולדותיה ודמותה בשנים תק"פ-תרפ"א (1820-1929)', ותיקין, עמ' 73-75 [להלן: שפירא, חב"ד].

77 יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 680.

78 דו"ח המיסיון האנגלי, 17 (1824-1825), עמ' 112; שם, 15 (1822-1823), עמ' 170; פרומקין וריבלין, ג, עמ' 145; ורפל, תולדות, עמ' פא; יערי, זכרונות ארץ-ישראל, עמ' 115-116. וראה מאמרו של ת' פיליפ, 'בית פרחי והתמורות במעמדם של יהודי סוריה וארץ-ישראל 1750-1860', קתדרה, 34 (טבת תשמ"ה), עמ' 97-114.

79 יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 683, 764-766; מ' אליאב, אהבת ציון ואנשי הוד, תל-אביב תשל"א, עמ' 17 [להלן: אליאב, הוד]; א"מ הברמן, 'פשרה בין שני שלוחי צפת באמסטרדם', ספר צפת, ב, עמ' רסד; אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 23-24, 26, 39, 265-266; ב, עמ' 20-21, 96; ג, עמ' 244; פרומקין וריבלין, עמ' 148; א"מ לונץ, ירושלים, ט (תרמ"א), עמ' 54.

80 יומן ד"ר דלטון בדו"ח המיסיון, 18 (1825-1826), עמ' 161.

81 יערי, זכרונות ארץ-ישראל, עמ' 120.

82 ש' לוי, 'ירושלים משקלוב', סיני, ה (תרצ"ט), עמ' 35.

וכתב: 'מספר גדול של בתים ברובע היהודי נהרס או נפגע באופן ניכר על-ידי השלג בחורף האחרון. להוציא את הבתים שבהם שהינו, לא היה אף בית אחד אשר ניתן היה לגור בו בלא סכנה לבריאות'.⁸³ בעקבות זאת פקדה בצורת קשה את האיזור, מחירי המצרכים השונים האמירו, ובחורף 1825-1826 נסחטו כספים רבים מן היהודים בפקודת מושל צפת. כאשר הגיעו כספי התרומות מאירופה היתה הקהילה נתונה במצוקה כספית קשה. 'שמעתי אומרים', מסר ג'ון ניקולייסון, 'כי כמה [יהודים] מתו ממש מרעב'.⁸⁴ אולם שמועות אלה אינן נכונות. למרות התלאות שעברו על היהודים, אין בידינו כל עדות שיהודי כלשהו בארץ-ישראל רעב עד מוות. שיטת ה'חלוקה', כפי שנוהלה בידי ה'כוללים', מנעה רעב כזה בקרב היהודים.

בשנת 1826 תקף את אוכלוסיית צפת הארבה,⁸⁵ והמגפה, שנמשכה לסירוגין עד סוף קיץ 1828,⁸⁶ הפילה חללים מקרבה.⁸⁷ ב-1829-1830 היה עדיין הגליל פגוע מחלות וסבל ממחסור במזון וממחירים מאמירים, 'וליצא ולבא אין שלום'.⁸⁸ ממכתב בקשת-תרומה מ-1830 עולה, כי המחלות שהתפשטו והחובות הגבוהים⁸⁹ החריפו את אוירת המחלוקת בצפת בסביבות 1828-1830.

בשנת 1826 הפעיל ר' ישראל משקלוב הסגר בימי מגפה. פרושים, שתנאי המגורים שלהם היו גרועים, נשלחו לכפר פקיעין הסמוך, אשר לא נפגע במגפות, בעוד שעל שאר הפרושים ציווה רבי ישראל להישאר בכתייהם. הודות לאמצעים שנקט ר' ישראל, מתו רק 10-12 פרושים, 'שלא שמעו לדברי אזהרתי'.⁹⁰ ואילו הספרדים, לפי טענתו, איבדו 300 מאנשיהם והחסידים — מספר דומה. נתונים אלה — יותר מ-600 מתים מבין היהודים — נראים מוגזמים ביותר, בהתחשב במידע שלהלן אודות אוכלוסייתה היהודית של צפת בשנים 1815-1830:

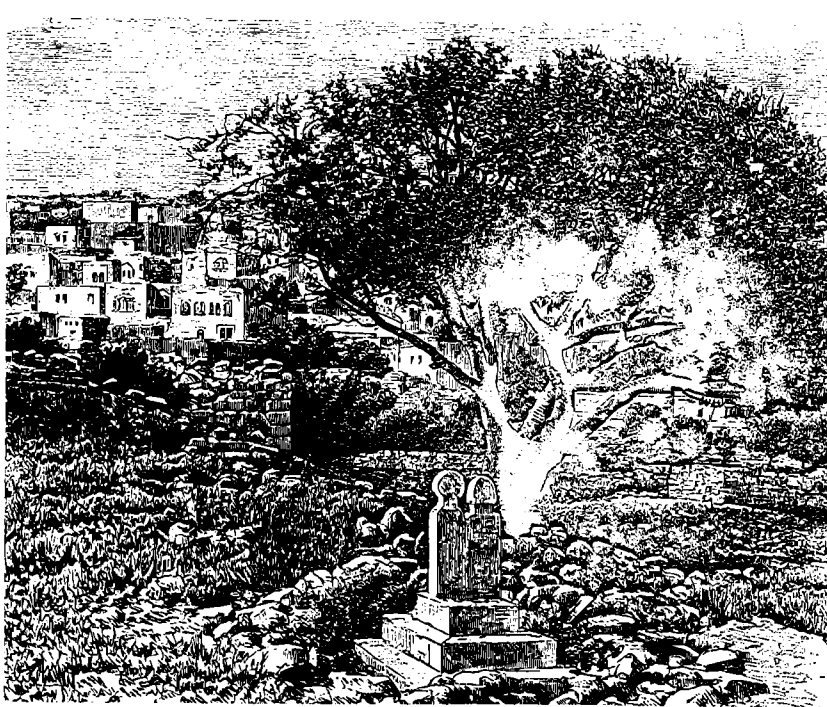
א. ב-1815, לאחר שלוש שנות מגפה שהשתוללה בגליל, מנתה האוכלוסיה היהודית בצפת 1,100-1,300 נפש, ובכלל זה 461 פרושים.⁹¹

ב. ב-1815 החלו הפרושים בצפת לזרום טיפין-טיפין לירושלים, ובכך הקטינו את מספרם של המתיישבים שהיו עשויים להימנות עם תושבי צפת.

ג. ב-1819 עזבו 56 חסידי חב"ד את צפת ועברו לחברון, ומאותה עת התיישבו כל עולי חב"ד בחברון.

ד. לפני תחילת מלחמת-העצמאות של יוון (1820) מסר היהודי המכונה 'סיניור די' (Signor D.) למיסיונר האנגלי לואיס (W.B. Lewis), כי 'מדי שנה הגיעו רבים מכל קצוות תבל'; אך מאז 1821 'נסגרו דרכי הים, יהודים באו טיפין-טיפין ורבים נסו על נפשם בשל הסבל אשר לו נחשפו מאז הפרשה האומללה'.⁹² — רציחתו של חיים פרחי ב-1820. מיסיונר אנגלי אחר, וולף

83 יומן ד"ר דלטון, לעיל, הערה 80.
 84 יומן ניקולייסון, עמ' 101.
 85 בן-צבי, ארץ-ישראל, עמ' 385.
 86 ריבקינד, דפים בודדים, עמ' קסו.
 87 יערי, זכרונות ארץ-ישראל, עמ' 117.
 88 ריבקינד, דפים בודדים, עמ' קסו.
 89 ריבקינד, דפים בודדים, עמ' קסו; צ' קרגילה, 'התפתחותה הארגונית של קהילת הפרושים בארץ-ישראל', ציון, 4 (1981), עמ' 309-312, 313, 314 [להלן: קרגילה, הפרושים]; א"י כ"ץ, 'שלשה שלוחי צפת באיטליה', ספר צפת, ב, עמ' רמז [להלן: כ"ץ, שלשה שלוחי]; אגרות הפקוא"מ, ג, עמ' 25, 26, 32, 33, 245, 246, 248, 251; א' יערי, 'איגרת מצפת משנת תקצ"ו, סיני, כח (תש"א), עמ' שמח; יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 777, 778; פרומקין וריבלין, עמ' 148-149; ריבלין, הגר"א, עמ' קנ.
 90 יערי, זכרונות ארץ-ישראל, עמ' 117.
 91 פרומקין וריבלין, עמ' 143. וכן ראה לעיל המידע ממקורות יהודיים, מטרנר ומבורקהרדט.
 92 דו"ח המיסיון, 17 (1824-1825), עמ' 112.



מימין : מצודת צפת (ציור של וילסון); משמאל : מראה צפת מכיוון בית-הקברות המוסלמי (רישום, 1884)

(Wolff), מסר כי 'בשל המלחמה לא הגיע כסף מרוסיה ליהודים הפולנים; היהודים הפולנים [בארץ-ישראל] נמצאים במצוקה קשה'.⁹³ את הדיווחים האלה מאששים דברי מיסיונו אנגלי אחר, ג'ואט (Jowett), אשר כתב כי 'מאז המלחמה בתורכיה, רק מעטים מעזים לבוא מפולין, כך שהאוכלוסיה היהודית מתמעטת במידת-מה'.⁹⁴ נראה כי חלק מאוכלוסייה זו התיישב בצפת.

ה. כ-1822 מסר יעקב ברגרן (Berggren), כומר בשגרירות השוודית בקונסטנטינופול⁹⁵ אשר ביקר בארץ, כי אוכלוסיית צפת מונה 3,000 מוסלמים, כ-80 משפחות נוצריות ו-800 משפחות יהודיות.⁹⁶ נתון זה — 3,200 יהודים — נראה מוגזם ביותר; שכן משמעותו היא, שמספר היהודים היה רב ממספר המוסלמים, מה שנוגד את דיווחי בורקהרדט,⁹⁷ טרנר⁹⁸ וג'ואט,⁹⁹ שהעריכו כי היהודים מהווים 23-30 אחוז מן האוכלוסיה המוסלמית.

ו. לערך בשנת 1824, מסר דוד בית-הלל, תושב ירושלים בשנים 1815-1824,¹⁰⁰ כי בצפת חיו 2,000 משפחות.¹⁰¹ ברור שהמספר 8,000, או אפילו 6,000 יהודים, גבוה בכמה אלפים מן הסביר; ושמה התכוון לכתוב 2,000 נפש במקום 2,000 משפחות?

93 שם, 15 (1823-1822), עמ' 198.
 94 W. Jowett, *Christian Researches in Syria and the Holy Land in 1823 and 1824*, London 1826, p. 182 [להלן: ג'ואט, מחקרים נוצריים].
 95 דר"ח המיסיון, 15 (1823-1822), עמ' 167.
 96 רובינסון וסמית, ב, עמ' 319.
 97 בורקהרדט, עמ' 317; רובינסון וסמית, ב, עמ' 255.
 98 איש-שלום, מסעי נוצרים, עמ' 412-411.
 99 ג'ואט, עמ' 182; רובינסון וסמית, ב, עמ' 319; איש-שלום, מסעי נוצרים, עמ' 187.
 100 שם, עמ' 516.
 101 יערי, מסעות ארץ-ישראל, עמ' 500.

- ז. ב־1823 חיו כ־75 אחוז מן הפרושים בצפת ו־25 אחוז מהם חיו בירושלים.¹⁰² להערכת, מספר הפרושים גדל אף כמעט, מ־461 נפש ב־1815 ל־600 נפש ב־1823. זאת הן בגלל המצוקה הכספית (שעליה דיווח וולף) והן בגלל המרד ביוון (שעליו דיווחו לואיס וג'ואט). מספר זה תואם את הערכתו של אליאב, שלפיה ישבו בצפת ב־1820 600 פרושים.¹⁰³ עם זאת, הערכתו של אליאב כי בשנים 1820-1822 היו בצפת 4,000 יהודים, היא הרבה מעל לשיעור הסביר.¹⁰⁴
- ח. בשנת 1823 ביקר ג'ואט בצפת ודיווח כי מתוך 7,000 נפש שם היו 400 משפחות יהודיות — 200 ספרדיות ו־200 אשכנזיות.¹⁰⁵ — או 1,600 יהודים, שהיוו 23 אחוז מאוכלוסייתה של צפת.
- ט. ב־1823 מסר המיסיונר האנגלי לואיס, לאחר עשרה ימי־ביקור בצפת, כי 'החסידים רבים יותר מהפרושים' וכי יש בצפת 400 משפחות יהודיות.¹⁰⁶ לדברי לואיס, מקור המידע שלו היה סיניור ד',¹⁰⁷ יהודי שישב בצפת מאז 1814. ייתכן, שג'ואט ולואיס ביססו את הערכותיהם בדבר קיומן של 400 משפחות יהודיות בצפת (1,600 יהודים) על סיניור ד' או שהחליפו ביניהם מידע, כאשר נפגשו למשך יומיים בירושלים.¹⁰⁸ בין כך ובין כך, הערכה זו, שלפיה היו בצפת 1,600 יהודים, מבוססת, ככל הנראה, על מוסרים מהימנים.
- י. במאי 1825 ביקר המיסיונר האמריקני פליני פיסק (Fisk) בצפת, לן בביתו של יהודי ומסר בלשון כוללנית, כי 'יש המעריכים את האוכלוסיה היהודית בכמה אלפים, אך אני חושב כי הערכה זו היא בהחלט נדיבה מדי'.¹⁰⁹ חברו למסע של פיסק, המיסיונר קינג כתב ביומנו, כי נמסר לו על שבעת אלפים יהודים בצפת, אך לדעתו נראה מספר זה מוגזם ביותר.¹¹⁰
- יא. ד"ר דלטון, הרופא־מיסיונר האנגלי שנזכר לעיל, אשר נסע יחד עם פיסק וקינג בשנת 1825, מסר על 'כ־400 או 500 בתים', שבהם התגוררו יהודים, או 1,600-2,000 יהודים 'ומספר האשכנזים בהם כמספר הספרדים...'.¹¹¹
- יב. מכתב ששלח הפקוא"מ מוסר על 511 פרושים החיים בארץ־ישראל ב־1826 ועל 181 או 234 פרושים בלבד בצפת ב־1827.¹¹²
- לדעתי, היו בצפת ב־1823 כ־1,600-1,700 יהודים: 800 ספרדים, 600 פרושים ו־200-300 חסידים. דעה זו מבוססת על הערכתו של ד"ר דלטון ועל הנתון של ג'ואט ולואיס — 400 משפחות

102 ריבלין, תקנות החלוקה, עמ' 156.

103 אליאב, ארץ־ישראל, עמ' 89.

104 מ' אליאב, 'חסים בין ערתיים ביישוב היהודי בארץ־ישראל במאה הי"ט', פעמים, 11 (תשמ"ב), עמ' 121. ואילו אליאב קבע (ארץ־ישראל, עמ' 36), כי בשנת 1830 חיו בצפת קצת יותר מ־3,000 יהודים.

105 ג'ואט, עמ' 182, 185; איש־שולם, מסעות נוצרים, עמ' 187; רובינסון וסמית, ב, עמ' 319.

106 דו"ח המיסיון, 17 (1825-1824), עמ' 114.

107 שם, עמ' 112.

108 בימים 13-15 בדצמבר 1823, שם, עמ' 90; ג'ואט, עמ' 265, 268.

109 *Missionary Herald*, March 1827, p. 68

110 יומן המיסיונר ג'ונאס קינג, אשר הועתק בכתב־יד על־ידי ישראל ברטל. תודתי נתונה לד"ר ברטל אשר העמיד חומר רב־ערך זה לרשותי. וראה גם מאמר, 'עוד על מגעיהם של מיסיונרים פרוטסטנטים עם כולל הפרושים בירושלים בשנות העשרים של המאה התשע־עשרה', קתדרה, 28 (תמוז תשמ"ג), עמ' 158-160.

111 דו"ח המיסיון, 18 (1826-1825), עמ' 161. דלטון דיווח בטעות על כך, שכ־1,000 מוסלמים מתגוררים בצפת, אך לדעתו המספר כנראה 500. לפי יתר הדיווחים שבידינו (בורקהרט, ג'ואט וטרנר) מספר המוסלמים היה גדול פי 3 או 4 ממספר היהודים.

112 אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 93; שם, ב, עמ' 18.

— המראה על גידול באוכלוסיה (לעומת 1,300-1,100 יהודים ב־1815), וזאת למרות מלחמת העצמאות של יוון ומות חיים פרחי. הערכתנו תואמת את הנתון, שלפיו היו בעיר 461 פרושים ב־1815, וכן ש־75 אחוז מן הפרושים — או 600 לערך — חיו בצפת ב־1823; כלומר, מכתב הפקוא"מ משנת 1827 חורג מאוד בהערכתו — כלפי מטה — לגבי מספר הפרושים בצפת. אנו סומכים אפוא על ידיעתו של סיניור ד', שישב תשע שנים בצפת, ומפקקים באמיתות הערכותיהם של המיסיונרים האמריקנים, פיסק וקינג, כמו גם בדיווחו של לואיס שמספרם של החסידים בעיר עלה על זה של הפרושים.

אם הערכתנו נכונה, הרי שדברי ר' ישראל משקלוב על מותם של כ־600 אנשים במגפת 1826 — 300 ספרדים, 300 חסידים ו־10-12 פרושים — נראים מוגזמים. לו כך אירע, היתה קהילת צפת מצטמצמת למעט יותר מ־1,000 יהודים — נתון נמוך שאינו מתקבל על הדעת. אילו היה מספר הפטירות כה גבוה, תמוהים הם גם דבריו של ראש הפקוא"מ, צ"ה לעהרן, שכתב בפברואר 1828, כי במגפה נ'לקחו כמה נפשות יקרות'¹¹³. אך בנובמבר 1828 דיווח לעהרן על מותם של 250 מיהודי ארץ־ישראל כתוצאה מהמגפות.¹¹⁴ לו כאלה היו הנסיבות, ייתכן שראש הפקוא"מ לא היה מרים קולו בקריאה להגביל את עלייתם של יהודים עניים לארץ־ישראל.¹¹⁵ ושמה העריך ר' ישראל משקלוב את מספר הנספים כגבוה הרבה מן השיעור כדי להוכיח את עליונותם של הפרושים. אשר לפי טענתו, היו הקבוצה היחידה שנקטה צעדי־הסגר מתאימים?

על־פי נתונים של ר' ישראל משקלוב, יותר משליש מן האוכלוסיה היהודית מתו, וכמעט כל הקהילה החסידית נמחתה כלא היתה. הדברים רחוקים ביותר מן הדעת, משום שבסוף 1828 או בראשית 1829 היו 465 חסידים בצפת,¹¹⁶ נתון שמביא לעהרן, קרוב לוודאי על־סמך רשימות 'חלוקה' שהוא קיבל, לאחר שהיותו, מן ה'כולל' החסידי. יתר על כן: אין בידינו עדות על עלייה חסידית גדולה בין השנים 1826-1829. ב־1830 כותבים הפרושים בצפת, כי יש 'בערך אלף נפשות בצפת'¹¹⁷, וכלי ספק הכוונה היא לאשכנזים בלבד. מכתב זה משנת 1830, אשר נכתב לשם איסוף כספים (לצדקה), כולל במספר דלעיל את 456 החסידים, שעליהם נמסר ב־1828-1829 ואת 600

117 ריבקינד, דפים בודדים, עמ' קסה.

115 שם, א, עמ' 91, 95.

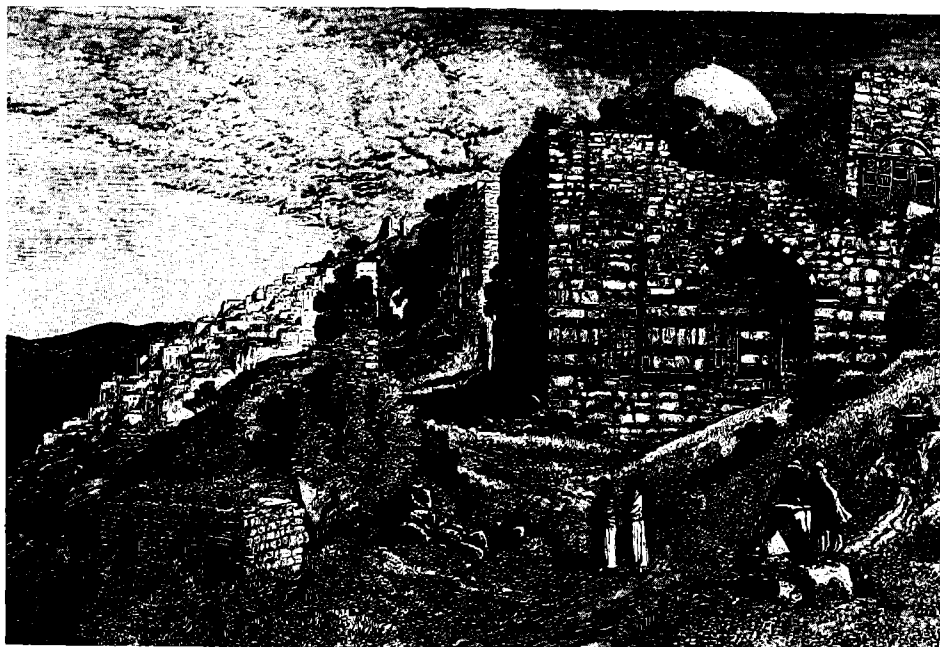
113 שם, ב, עמ' 79, 85.

116 שם, ג, עמ' 246.

114 שם, ג, עמ' 19.

צפת, 1837 (ציור של י"מ ברנץ)





צפת, 1880 (ציור של הרי פֶּן)

הפרושים שעליהם נמסר ב-1823. למרות החללים שהפילה המגפה ב-1826, הערכתנו היא, שב-1830 חיו בצפת 2,200 יהודים — 1,100 חסידים ופרושים ו-1,100 ספרדים. מספר הספרדים גדל מ-800 נפש ב-1823 לכ-1,100 נפש ב-1830, הודות לנהירת ספרדים מיוון ומארצות הבלקאן, במיוחד ב-1829, בעקבות מלחמות יוון נגד תורכיה.¹¹⁸ מספר הפרושים (600) נשאר ללא שינוי או גדל אך מעט בתקופה שבה הירשו המוסלמים לאשכנזים להתיישב בירושלים.¹¹⁹ אם היהודים היוו כ-25-30 אחוז מכלל אוכלוסיית צפת, הרי שהנתון 2,200 יהודים תואם את הנתון של סך כל אוכלוסיית צפת — 8,000 נפש — שעליו מוסר ב-1833 הארדי (Hardy),¹²⁰ מיסיונר מהודו שעבר בארץ בדרכו חזרה לאנגליה.¹²¹ נתונים שונים במעט לגבי שנת 1831 מצוטטים במקור מיסיונרי אחר: 2,000 יהודים — 1,200 ספרדים, 550 חסידים ורק 250 פרושים.¹²²

תקופת 1830-1839

כיבוש ארץ-ישראל בידי המצרים. ב-1831 מרד הפחה של מצרים, מוחמד עלי, בסולטאן ובשנת 1832 כבש את ארץ-ישראל. משך שש שנותיו הראשונות של השלטון המצרי גדלה אוכלוסיית צפת באופן חסר-תקדים (על שיעורו המפורט של הגידול נעמוד להלן), וזאת למרות

118 בן-צבי, ארץ-ישראל, עמ' 362.

119 פרומקין וריבלין, עמ' 154; יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 762.

120 רובינסון וסמית, ב, עמ' 319.

121 *Missionary Herald*, December 1833, p. 441

122 *Monthly Intelligence*, 1832, p. 73

התנגדותם התקיפה של ארגוני הפקוא"מ והפרושים לעליית רוב היהודים לארץ-ישראל.¹²³ הגידול המשמעותי במספר הספרדים, החסידים והפרושים היה תוצאה של מספר גורמים: מדיניותו הסובלנית של מוחמד עלי כלפי המיעוטים וכן השלטת החוק והסדר בארץ-ישראל;¹²⁴ הכנסתן לשימוש של ספינות-קטור בטוחות יותר ומהירות יותר לים-התיכון מאמצע שנות השלושים; פרי עגוניהם של היהודים לציון וציפיותיהם לביאת המשיח בשנת ת"ר;¹²⁵ אך בעיקר בא הגידול באוכלוסייה בגלל רדיפות היהודים באלג'יר, ברוסיה, בפולין, בארצות הבלקאן וכנסיכויות הרומניות.

העלייה מארצות הבלקאן וצפון-אפריקה. בשל המרד ביוון ומלחמת רוסיה-תורכיה בשנים 1828-1829 הוסיפו להגיע לארץ-ישראל ספרדים מארצות הבלקאן.¹²⁶ בשנים 1832-1836 עזבו לפחות 130 משפחות ספרדיות את הערים אלג'יר ואוראן והתיישבו בצפת, לאחר שכיבוש אלג'יריה בידי הצרפתים ב-1830¹²⁷ פגע בפעילות המסחרית של היהודים¹²⁸ ועורר גל של רדיפות נגדם. יהודי אלג'יריה והשטחים הנתונים לשליטתה – רב מספרם בארץ-ישראל,¹²⁹ מסר סגן-הקונסול הבריטי בירושלים ב-1839. בנוסף על כך מדווחים מיסיונרים אנגלים על עליית יהודים מטוניס, טריפולי ומרוקו.¹³⁰

המיפקד שערך מונטיפיורי ב-1839 מאשש דברים אלה: נרשם בו, כי 18 אחוז מן העולים היהודים החיים בארץ-ישראל ב-1839 באו מצפון-אפריקה ו-13 אחוז – מיוון; רובם הגדול נכנסו לארץ-ישראל בשנים 1830-1839.¹³¹

מזרח-אירופה. יהודי אירופה המזרחית היגרו אף הם במאותיהם לארץ-ישראל בשנות השלושים של המאה הי"ט בשל מדיניות הדיכוי של הצאר ניקולאי הראשון (1825-1855). השינויים המדיניים ברוסיה גרמו לזעזוע במעמד החוקי של היהודים, לצמצום חריף באפשרויות הפרנסה שבידיהם¹³² ולגירושם מכפרים באזורים שונים, כגון איזור קיוב.¹³³ הפגיעה החמורה ביותר ביהודים היתה הצו המלכותי משנת 1827, שגזר לגייס את בני-העשרה היהודים לצבא הרוסי למשך 25 שנה.¹³⁴ משפחות יהודיות רבות יצאו את רוסיה, בהעדיפן שלא להסתכן באבדן בן צעיר, וקצתן באו לארץ-ישראל או שלחו את בניהן אליה.¹³⁵ לאחר שהרוסים דיכאו באכזריות את מרידות

123 מורגנשטרן, פקוא"מ, עמ' 29, 164-167.

124 אליעזר וסילא ברגמן, ישאו הרים שלום: מכתבי מסע ועלייה, 1834-1836, ירושלים [תש"ד], עמ' 82 [להלן: ברגמן].

125 מורגנשטרן, פקוא"מ, עמ' 152-153.

126 כן-צבי, ארץ-ישראל, עמ' 362.

127 ש' שורצפוקס, 'יהודי אלג'יריה בצפון הארץ והחסות הצרפתית', שלם, ג (1981), עמ' 333; בוגר ומקצ'ין, עמ' 164, 167; *Monthly Intelligence*, December 1833, p. 180.

128 איש-שלום, מסעות נוצרים, עמ' 527; דאמר (לעיל, הערה 16), I, עמ' 314.

129 חיימסון, הקונסוליה הבריטית, עמ' 11; בוגר, עמ' 164, 167.

130 *Jewish Expositor*, 1829, p. 111; *Monthly Intelligence*, 1834, pp. 27, 63, 180.

131 מיזל, יהודי צפת, עמ' תמה.

132 B.H. Ben Sasson & S. Ettinger, *Jewish Society Throughout the Ages*, New York 1971, p. 813.

133 י' ברטל, 'לראשית הקהילה האשכנזית כיפו במאה התשע-עשרה', שלם, ג (1981), עמ' 359 [להלן: ברטל, יפו].

134 מהלר, היסטוריה, עמ' 583.

135 י' ברטל, 'יהודי מזרח-אירופה וארץ-ישראל (1777-1881)', קתדרה, 16 (תמוז תש"ם), עמ' 8 [להלן: ברטל, יהודי מזרח-אירופה]; וראה גם הערתו של ניקולייסון ביומנו (עמ' 780), כי היהודים רוסים באו לארץ-ישראל 'כדי שלא יגויסו לצבא הרוסי'.



האוכלוסיה היהודית בצפת, 1800-1839

הפולנים ב-1830-1831, הורע מצב היהודים באזורי המרד. יהודים פולנים רבים שחיו בליטא ובוולין, וכן יהודים מדרום-רוסיה ומאוסטריה, ברחו לאירופה המרכזית ואף אל מעבר לה, וקצתם עלו לארץ-ישראל. בשנת 1832 דיווח ר' ישראל משקלוב מצפת 'שעלו הרבה' יהודים מרוסיה 'וקרוב מאד שיתוספו בכוללים כמספר שיש שם כבר...'. ובשנת 1834 כתב אחד ממנהיגי הפרושים בירושלים 'כי נעשה הארץ כמו ערי מקלט'.¹³⁶ מפקד מונטיפיורי מ-1839 מראה כי 18 אחוז מן העולים היהודים שחיו בארץ-ישראל ב-1839, באו מרוסיה ומפולין: 178 באו בשנים 1830-1839, בעוד ש-55 בלבד באו בשנים 1820-1829 ו-45 בשנים 1810-1819.¹³⁷ ב-1832 כפתה רוסיה על הנסיכויות הרומניות ולאכיה ומולדאביה נקיטת צעדים כלכליים אשר היפלו לרעה את היהודים.¹³⁸ על-פי נתוני מפקד מונטיפיורי, רק 41 מן העולים שחיו בארץ-ישראל ב-1839 באו מרומניה, אך 28 מהם התיישבו בארץ בשנים 1830-1839.¹³⁹

החסידים. ב-1832 התיישב המנהיג החסידי ר' אברהם דב בצפת, ומשך אחריו לעיר חסידים רבים.¹⁴⁰ צעדו זה של הרב קידש את צפת כמרכז הקהילה החסידית בארץ-ישראל. בשנים 1830-1839 התיישבו בצפת כ-150 משפחות (600 נפש) חסידים.¹⁴¹ יותר מ-60 אחוז מתוך 563 חסידים שחיו בצפת ב-1839, עלו לארץ-ישראל בשנים 1830-1839.¹⁴² הפרושים. 'כולל' הפרושים העדיף מאז ומתמיד את צפת, ועל כן התיישבו בה רוב הפרושים. קצתם — כגון מנחם מנדל מקמיניץ, אשר בא לארץ-ישראל ב-1833 עם קבוצה של 80 עולים — העדיפו להתיישב בירושלים. אף-על-פי-כן, אנשים 'גדולים וחשובים'¹⁴³ שכנעו את מנחם מנדל להתיישב בצפת יחד עם שאר הפרושים. הוא שמע לעצתם משום שלא רציתי לפרוש מהם,¹⁴⁴ ויש בכך כדי לבטא את עוצמת הלחץ החברתי ואת חשיבות תפקידה של הקבוצה בתהליך הקליטה של מהגרים. רק בעלי אישיות חזקה, כרוד ילין, התיישבו בתחילה בצפת, אך עברו עד-מהרה לירושלים. ב-1834 גילה ילין, כי 'רובם של יהודי צפת היו חסידים, אשר דרכיהם ומנהגיהם היו זרים לרוחו'.¹⁴⁵ תחושת אי-האהדה של ילין כלפי החסידים יצרה בו את הרושם המוטעה, כאילו החסידים בצפת עלו במספרם על הפרושים. אוירתה של צפת לא היתה גם לטעמו של אליעזר ברגמן, אשר הגיע לכיירת בסוף שנת 1834 בלוויית קבוצה של 48 עולים מן הנסיכויות הרומניות ולאכיה ומולדאביה ו-22 יהודים מצפון-אפריקה, ופגש שם ב-72 יהודים אשר אך הגיעו מקושטא.¹⁴⁶ ברגמן כתב, כי לא עלה בידו למצוא מגורים מתאימים בצפת, לאחר הרס הרובע היהודי בעת מרד הפלאחים ב-1834. אך אף כי ברגמן אינו אומר זאת, ניתן לחוש באי-התאמה כלשהי בין מזגו הבווארי לבין רוח החסידים בצפת.



זוג יהודים מצפת (רישום של פֶּדִיט, 1873)

136 מורגנשטרן, פקוא"מ, עמ' 28-29.

137 מיזל, יהודי צפת, עמ' תמה.

138 צ' קובץ, 'העלייה ממזרח-אירופה לארץ-ישראל באמצע המאה הי"ט', קתדרה, 9 (תשרי תשל"ט), עמ' 195.

139 מיזל, יהודי צפת, עמ' תמה.

140 ברטל, יהודי מזרח-אירופה, עמ' 8.

141 מיזל, יהודי צפת, עמ' תמו, תנח-תסד.

142 ברטל, יפו, עמ' 358.

143 מנחם מנדל מקמיניץ, עמ' סט.

144 שם, שם.

145 ד' ילין, זכרונות בן ירושלים תקצ"ד-תרע"ח, ירושלים תרפ"ד, עמ' 5.

146 ברגמן, עמ' 60.

ההתקוממות נגד השלטון המצרי ב-1834. הגידול הבולט באוכלוסייה היהודית של צפת הוא מפליא במיוחד, בהתחשב בסבלות היהודים בגלל התמוטטות 100 מבתיהם בחורף 1832-1833 בעקבות שלג וגשמים עזים,¹⁴⁷ ובמיוחד בגלל התקוממות האוכלוסיה המוסלמית המקומית נגד השלטון המצרי, ב-1834.¹⁴⁸ ב-26 במאי, פחות מחודש לפני פרוץ המרד, אירעו בצפת שתי רעידות-אדמה, אך איש לא קיפח בהן את חייו.¹⁴⁹ התקוממות הפלאחים של שנת 1834 התחילה בצפת, בתמיכת המושל ורוב הנכבדים ומנהיגי-הדת המוסלמים. במשך 33 יממות-מצוקה פרעו המורדים והנספחים אליהם ביהודי צפת. הפלאחים המוסלמים, תושבי צפת והכפרים הסמוכים לה, שדדו, כוזו והרסו בתים ברובע היהודי וחיללו את 13 בתי-הכנסת שבו. גברים הוכו, עונו ומומים הוטלו בהם ונשים הותקפו ונאנסו;¹⁵⁰ 'אפילו חניבעל היה מתבייש במעשים כאלה'.¹⁵¹ עם זאת, רק יהודים מעטים נהרגו.¹⁵²

על-פי בקשתם הנמרצת של היהודים והודות להתערבותם של הקונסולים הזרים, הבטיח איברהים פחה לפצות את היהודים בעלי הנתינות הזרה, שנהנו מחסות קונסולארית, על הנזקים שנגרמו להם. היהודים הציגו בפני הקונסול הרוסי בעכו את תביעותיהם, שהסתכמו בלמעלה משישה מיליון גרוש עבור 745 משפחות 'זרות' שחיו בצפת.¹⁵³ הרשימה שהגישו יהודי צפת מאפשרת לנו, לכאורה, להכיר ביתר פירוט את הרכב האוכלוסיה היהודית בעיר.¹⁵⁴ רשימה זו הוכנה כדי להבטיח פיצוי מירבי — על-ידי הגדלת מספר בני האומים הזרים הנהנים מחסות קונסולארית. היא כוללת את כל האשכנזים, וכביכול אין מופיעים בה ספרדים, שהיו אזרחים עות'מאנים, לא נהנו מחסות הקונסולים ועל כן לא היו זכאים לפיצויים. לו היה ציון ארצות-המוצא של בעלי הנתינות הזרה מדויק, היינו מסיקים — כפי שאכן הסיק סגן-הקונסול של אוסטריה והולנד בביירות, לורלה (Laurella) — כי בצפת חיו 3,000 אשכנזים (745 משפחות בנות 4 נפשות כממוצע) וכי רוב יהודי צפת היו ממוצא אירופי.¹⁵⁵ אך לא כך הוא, שכן ניתוח רשימת 745 המשפחות היהודיות בעלות הנתינות ה'זרה' מראה, שרק כ-430 משפחות (1,700-1,800 יהודים) היו ממוצא אשכנזי. 126 המשפחות ה'צרפתיות' היו למעשה יהודים ספרדים מאלג'יריה, שרוכס באו לצפת לאחר כיבוש אלג'יריה בידי הצרפתים ב-1830. '... הם מצוידים כולם בדרכונים צרפתיים, ותובעים חסות

147 יומן ניקולייסון מיום 17 בפברואר 1833, פורסם ב-19 p. *Monthly Intelligence*, January 1834.

148 מנחם מנדל מקמניץ, עמ' לה-נ, צג-צה; בן-צבי, ארץ-ישראל, עמ' 386-387; שוורץ, גיאוגרפיה, עמ' 403-407; מלאכי, פרקים, עמ' 65-73; ריבקינד, דפים בוודים, עמ' קע-קעו; איש-שלום, מסעות נוצרים, עמ' 461-463;

A.J. Rustum, *The Royal Archives of Egypt and the Disturbances in Palestine in 1834*, Beirut 1938, pp. 62-65 [להלן: רוסטרם].

149 מנחם מנדל מקמניץ, עמ' לה-לו; יערי, זכרונות ארץ-ישראל, עמ' 129.

150 בן-צבי, מאורעות צפת, ב, עמ' רפה-רפח.

151 שוורץ, גיאוגרפיה, עמ' 465.

152 אליאב, (ארץ-ישראל, עמ' 101) מציין, כי עשרות יהודים נהרגו, אך זאת הגזמה.

153 א"מ לונץ, ירושלים, ה (תרס"א), עמ' 293.

154 הרכב האוכלוסיה היהודית היה כדלקמן: 340 משפחות רוסיות, 44 משפחות פרוסיות, 174 משפחות אוסטטריות, 21 משפחות אנגליות, 126 משפחות צרפתיות, 27 משפחות טוסקאניות, 4 משפחות יווניות, 9 משפחות הולנדיות.

שם; שם; ראה רשימה שנייה אצל מ' אביר, 'תביעות יהודי צפת אחרי כיוח תקצ"ד', ספר צפת, ב, עמ' רע [להלן: אביר].

155 אביר, עמ' רע.



מצודת צפת אחרי רעש
1837 (ציורו של
בארטלט)

אירופית', כתב סגן-הקונסול הבריטי בירושלים וכן גם דיווחו הכמרים הסקוטים, אשר ביקרו בארץ בשנת 1839.¹⁵⁶

כל 31 המשפחות מטוסקאנה ומיוון היו אף הן ממוצא ספרדי, שכן אזורים אלה היו בעיקרם ספרדיים. שאר 588 המשפחות כוללות אף הן משפחות רבות ממוצא ספרדי. למשל, לא ידוע לנו שבצפת חיו בתקופה הנדונה 21 משפחות אנגליות ו-9 משפחות הולנדיות. אם להסתמך על תוצאות מיפקד מונטיפיורי ב-1839 ודין-וחשבון של הקונסול הבריטי במצרים קמפבל משנת 1834 לגבי ירושלים, הרי בכל ארץ-ישראל היו שתי משפחות אנגליות מגיברלטר;¹⁵⁷ מאידך, ממקור אחר אנו יודעים על 3 משפחות אנגליות בארץ-ישראל¹⁵⁸ ו-4 משפחות הולנדיות;¹⁵⁹ כך שאפשר להסיק, כי 25 מתוך 30 המשפחות האנגליות וההולנדיות היו גם הן משפחות ספרדים. מספר היהודים האשכנזים מרוסיה (44) ומאוסטריה (174) אף הוא מוגזם ביותר, אם ישווה למיפקד מונטיפיורי, אשר ציין ברשימתו 12 משפחות גרמניות ו-74 משפחות אוסטריות ככל ארץ-ישראל.¹⁶⁰ חישוב זה מצמצם את מספר המשפחות האשכנזיות בעוד כ-130. לאחר שהפחתנו מ-745 המשפחות האשכנזיות 'בעלות הנתינות הזרה' 126 משפחות צרפתיות, 25 משפחות אנגליות והולנדיות, 31 משפחות מיוון ומטוסקאנה ו-130 משפחות מפרוסיה ומאוסטריה — נשארו לנו 430 משפחות אשכנזיות, או כ-1,700-1,800 פרושים וחסידים.

156 חיימסון, הקונסוליה הבריטית, א, עמ' 11; בונר, עמ' 164.

157 מיזל, יהודי צפת, עמ' תמה; M. Vereté, 'Why was a British Consulate Established in Jerusalem?', *The English Historical Review*, LXXXV (1970), p. 323

158 חיימסון, הקונסוליה הבריטית, עמ' 28.

159 בשנת 1837 גרו בארץ-ישראל 25 נפש יוצאי הולנד וגרמניה, לפי מכתב פקוא"מ, מורנגשטרן, פקוא"מ, עמ' 46.

160 מיזל, יהודי צפת, עמ' תמה.

רעש-האדמה ב-1837. ב-1 בינואר 1837 פקד את צפת רעש-אדמה, שהיה שואת הטבע ההרסנית ביותר בארץ-ישראל במאה הי"ט.¹⁶¹ מספר החללים בין היהודים היה רב במיוחד משום שהרובע היהודי — אשר נבנה על צלעו המערבית התלולה של ההר — היה ערוך בשורות מדורגות, שבהן שימשו גגות המיפסל הנמוך יותר כרחובות למיפסל הגבוה יותר. רעש-האדמה מוטט כל שורת-בתים על זו שמתחתיה, 'בקוברו כל אחת משורות הבתים, אחת אחר אחת, עמוק ועמוק יותר תחת ערמות הפסולת שנצטברו... אף לא בית אחד נותר על תילו... האסון ניחת בכל עוצמתו, בזעם ללא מעצור, על היהודים מוכי-הגורל'. הרבעים המוסלמיים סבלו הרבה פחות, שכן הם נבנו על קרקע שטוחה יותר. המיסיונר האמריקני תומסון שהגיע לצפת כדי לעזור לקרבנות, מסר עוד כי 'אין בכוח הלשון להפריזו בתיאור ההרס... צפת היתה, אך אין היא קיימת עוד... מחזה-זוועה — כל תראינה עוד עיני כמוהו. אין העין נתקלת אלא בתוהו-והואוהו עצום של אבנים ואדמה, קורות ולוחות-עץ... בלולים בערבוביה מחרידה'.¹⁶²

הרעש הביא למותם של כ-2,000 יהודים. ההערכות על הנפגעים מבין היהודים נוקבות במספרים, הנעים בין 1,500 ל-3,600.¹⁶³

על-סמך מכתבו אנו נוטים לקבל את עדותו של ר' ישראל משקלוב משנת 1837, כי 1,500 ספרדים, 300 חסידים ו-200 פרושים נספו באסון הרעש, אף כי במכתב מאוחר יותר כותב רבי ישראל למשה סופר על מות 500 חסידים ו-140 פרושים, כציינו כי לפני הרעש גרו בצפת 420 פרושים בלבד.¹⁶⁴ מספר ההרוגים מקרב הפרושים היה קטן יחסית, משום שהם התגוררו כקצה

161 יערי, אגרות ארץ-ישראל, עמ' 364-366.

162 W.M. Thomson, *The Land and the Book*, New York 1876, p. 278 (להלן: תומסון). תיאורו של רעש-האדמה ראה גם: מלאכי, פרקים, עמ' 22-26; מנחם מנדל מקמניץ, עמ' 95; רובינסון וסמית, ג, עמ' 471-475.

163 לפי מקור משנת 1855 (איש-שלום, מסעות נוצרים, עמ' 673), נהרגו 5,025 מאנשי צפת מתוך 'קרב ל-11,000'. לדברי המיסיונר תומסון (רובינסון וסמית, ג, עמ' 475) נפלו 4,000 חללים מתוך 5,000 יהודים ונוצרים, ובנוסף עליהם 'קרב ל-1,000 מוסלמים'. אך רובינסון מעיר (שם, עמ' 322), כי לא היה זה כלל מפתיע לו התגלתה הערכה זו בדבר מספר המתים, כמוגזמת ביותר. 'איש-שלום (מסעות נוצרים, עמ' 189) מסכים, כי המספר 5,000 מוגזם. על-פי אחד ממנהיגי ה'כולל' הספרדי בכיירות (ירושלים, ט [תרע"א], עמ' 159), נפלו 4,000 חללים בצפת ובטבריה; 3,600 מתוכם בצפת בלבד. לדברי סולימן מצידון (בן-צבי, ארץ-ישראל, עמ' 387), ניספו 2,158 יהודים, מוסלמים ונוצרים. מלאכי (פרקים, עמ' 22) מעריך את מספר החללים היהודים ב-2,000. לדברי אחד הפרושים שביקר בצפת כ-20 יום אחרי הרעש (יערי, אגרות ארץ-ישראל, עמ' 365; ירושלים, ט [תרע"א], עמ' 155, 157), נהרגו 2,000 יהודים — 66-50 אחוז מכלל הספרדים והחסידים, אך רק מעט מאוד פרושים. על-פי ישראל בק (מנחם מנדל מקמניץ, עמ' 95), תושב צפת, ניספו 2,000 יהודים. 'קרב לאלפיים נפשות' יהודים מתו ברעש, לפי מכתב שכתב אשכנזי ב-1839 (בן-צבי, מאורעות צפת, עמ' רצח). 'שני אלפים נפשות ויותר', לדברי ר' ישראל משקלוב (יערי, אגרות ארץ-ישראל, עמ' 361; ירושלים, ט [תרע"א], עמ' 152), ובכללם 200 פרושים, 1,500 ספרדים וכ-300 חסידים. ובמקום אחר (י' זהבי, מהחתם סופר ועד הרצל, ירושלים תשל"ב, עמ' 86 [להלן: זהבי]) הוא מדווח על מותם של 500 חסידים, 140 פרושים ורוב התושבים הספרדים. אחרים מיהודי צפת כותבים על מותם של 'קרב לאלפיים נפשות יקרות' במכתב מ-1839 (בן-צבי, מאורעות צפת, עמ' שח). אליאב (ארץ-ישראל, עמ' 102) גורס כי מספר ההרוגים היה 2,000. גם ריבקינד ('הרוגי צפת ברעש תקצ"ד', ספר השנה של ארץ-ישראל, כ-ג [תרפ"ו], עמ' 103) נוקב במספר הזה. ואילו מנחם מנדל מקמניץ (קורות העתים, עמ' 51) כולל במספר של 2,000 נפש את הרוגי צפת וטבריה כאחד. יוסף שוורץ (גיאוגרפיה, עמ' 407; תבואות הארץ, עמ' תעט) קובע כי בצפת נהרגו 1,500 יהודים, ועוד 500 בטבריה. בן-אריה (שנים-עשר היישובים, עמ' 110) סובר כי נהרגו 1,500 יהודים. הכומר האנגלי ווילסון (Wilson) שביקר בארץ בשנת 1843, דיווח על הריגת 2,000 יהודים ו-300 מוסלמים. ווילסון, ב, עמ' 154 (לפי ריטר, ב, עמ' 219-220).

164 זהבי, עמ' 86.

הרובע היהודי ויכלו לכרוח ולמלט על נפשם, כפי שמעיד אחד הפרושים שבא לעזור ליהודי צפת כ-20 יום לאחר הרעש.¹⁶⁵

לאחר רעש-האדמה ההרסני עזבו כמעט כל הפרושים את צפת ועברו לירושלים, על-פי החלטת 'כוללי הפרושים'.¹⁶⁶ פרושים שהתיישבו בארץ-ישראל החל מאותה עת השתקעו בירושלים.¹⁶⁷ ב-1839 נותרו בצפת רק 28 פרושים.¹⁶⁸

מרד הדרוזים. שמונה-עשר חודשים לאחר הרעש, בקיץ 1838, ביקר רובינסון בצפת וכתב, כי צפת היתה עדיין אך מעט יותר מאשר גל חרבות גדול.¹⁶⁹ אט-אט החלו החיים בעיר להתחדש ולשוב למסלולם; אלא שביולי 1838 מרדו הדרוזים במצרים, סחטו סכומי כסף עצומים מן היהודים, היכו ועינו את רכי אברהם דב ויהודים אחרים, זרעו הרס ברובע היהודי, בזזו ולקחו שלל מן הבתים וחיללו את בתי-הכנסת.¹⁷⁰ במשך שלושה ימים חזרו הדרוזים והמוסלמים על מעשי הזוועה שבוצעו בעת התקוממות הפלאחים בשנת 1834, אך לא נמסר על הרוגים;¹⁷¹ החסידים ניסו לשכנע את ר' אברהם דב להעתיק את מקום מושבה של הקהילה החסידיה למקום בטוח יותר — בחיפה או בעכו, שבהן יכלו הקונסולים הזרים להעניק להם חסות ושמחן ניתן היה להימלט ביתר קלות — אם תיארע התקפה נוספת. אך ר' אברהם דב שכנע את רוב חסידיו, שימחיבים' הם מבחינה דתית להישאר בצפת ולהמתין לבוא המשיח.¹⁷² יש לציין, כי שלא כפרושים, אשר הקימו לעצמם מעוז התיישבותי בירושלים ב-1815, היו לחסידים אך מעט חלופות להתיישבות-מחדש, בעיקר במסגרת ארבע הערים הקדושות. כך שכמעט כל 600 החסידים ששרדו (573), לפי מיפקד מונטיפיורי)¹⁷³ נשארו בצפת יחד עם 750 ספרדים (737, לפי מיפקד מונטיפיורי).¹⁷⁴

סיכום: האוכלוסיה 1830-1839

עתה אפשר לגבש את תמונת האוכלוסיה בצפת מ-1830 עד סוף 1839. מ-1830 עד לינואר 1837 כמעט נכפלה אוכלוסייתה היהודית של צפת; היא גדלה מ-2,200 ל-4,000 נפש, אשר חיו בה ערב אסון הרעש. בתקופה זו עלו יהודים רבים לארץ-ישראל, ובמיוחד לצפת, מארצות שבהן הם נרדפו ומהן דחקו אותם תנאים חברתיים, כלכליים ומדיניים בלתי-נסבלים. הם באו מיוון, בעת מלחמות הבלקאן, בסוף שנות העשרים ובראשית שנות השלושים; מאלג'יריה, לאחר כיבושה בידי הצרפתים ב-1830; מפולין, לאחר דיכוי של מרד הפולנים ב-1831; מרוסיה, לאחר פרסומו של הצו משנת 1827, המטיל חובת-גיוס על היהודים, ולאחר גירושם של יהודים מאזורים כפריים מסוימים; ומן הנסיכויות הרומניות, לאחר הרדיפות הכלכליות שיזמו הרוסים ב-1832. על קיומו של זרם-עולים

165 יערי, אגרות ארץ-ישראל, עמ' 365. הפרושים גרים 'בשכונה מיוחדת', א' יערי, 'איגרת מצפת משנת תקצ"ו', סיני, כח (תש"א), עמ' שנ.

166 מכתב של פקוא"מ לר' ישראל משקלוב משנת 1837, קרגילה, הפרושים, עמ' 326.

167 יערי, אגרות ארץ-ישראל, עמ' 330.

168 מיזל, יהודי צפת, עמ' תכט.

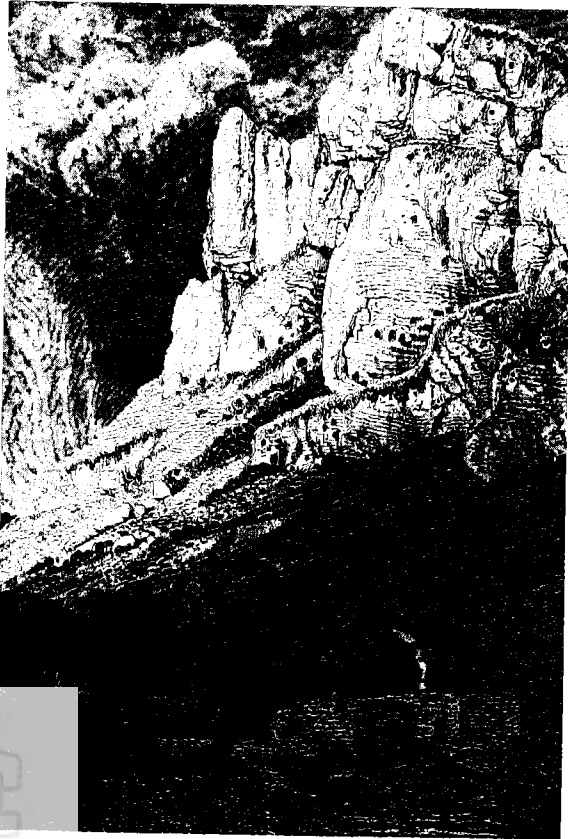
169 רובינסון וסמית, ג, עמ' 323.

170 מכתב ד"ר לוי מצפת, יערי, אגרות ארץ-ישראל, עמ' 387-392; יומן מונטיפיורי, א, עמ' 162.

171 א"מ לונץ, ירושלים, ה (תרס"א), עמ' 307.

172 יערי, אגרות ארץ-ישראל, עמ' 392.

174 שם, שם.



ואדי לימון שליד צפת (ציור של וילסון)

גדול זה (ב־1839 שניים מכל שלושה יהודים [68 אחוז] שחיו בארץ־ישראל היו ילידי ארצות־התפוצה¹⁷⁵) מעידות גם תוצאותיו של המיפקד שערך מונטיפיורי ב־1839, 176 אשר לפיהן הגיעו לארץ רוב העולים שחיו בה ב־1839, במשך 10 השנים 1830-1839: 908 בשנים 1830-1839, 371 בשנים 1820-1829 ו־207 בשנים 1810-1819. אף לאחר שנחמדים את המספרים שבידינו לעובדה שכמחצית מן האוכלוסיה היהודית נפטרה מדי עשר שנים,¹⁷⁷ עדיין מספר העולים לארץ־ישראל

176 שם, עמ' תמה.

175 שם, עמ' תלד-תלז.

177 ראה שמלץ, קווים מיוחדים, עמ' 67. רמת תמותה גבוהה זו חושבה לשנים 1856-1866 בירושלים. בהעדר מספר מקביל בצפת, אימצתי את שיעור התמותה של 50 אחוז מפני שידוע כי בשנים 1800-1840 'entire generations' (of the Jewish population were) 'cut down by pestilence, earthquake, or the sword, in the space of very few years' (דו"ח המיסוך, 31 [1839-1838], עמ' 71). תנאי הדיוור, הבריאות והסניטאציה בצפת היו ירודים ביותר, כמו בירושלים. ב־1823 תיארו מיסיונרים את ביתו 'העלוב ביותר והקר' של ר' ישראל משקלוב, ואת הרחובות והבתים המלוכלכים. ב־1824 סיפר יהודי למיסיונרים שהיה 'a good deal of sickness' בצפת, ושטבריה עיר בריאה יותר מצפת (דו"ח מיסיונרי, 17 [1825-1824], עמ' 112). ב־1825 תיאר ד"ר דלטון שבתי היהודים 'מזוהמים מאוד' ו־'are very wretched and confined; they felt to us like ovens... Excepting the house we were in, there did not appear a single house that could be occupied with safety to health' (דו"ח מיסיונרי, 18 [1826-1825], עמ' 16). כאמור, בשנות העשרים צפת סבלה מסערות שלגים וגשם, בצורת, דבר ומגפות. שלבטח הפחיתו את מספר אוכלוסיה. ב־1833 היו בתי היהודים מאוכלסים בצפיפות יותר בצורת, דבר ומגפות. שלבטח הפחיתו את מספר אוכלוסיה. ב־1833 היו בתי היהודים מאוכלסים בצפיפות יותר בפברואר 1833, פורסם ב־19, p. 1834, January 1834, *Monthly Intelligence*. בשנת 1831, כאשר ניקולייסון חזר לצפת אחרי ארבע שנות העדרות, הוא ציין שרבים מחבריו היהודים 'מחו בעת העדרו' (שם), 21 באוגוסט 1831; שם, אוגוסט 1832, עמ' 124), דבר המצביע על רמת־תמותה גבוהה. הערה דומה העיר מיסיונר אחד לגבי ירושלים ב־20 באוקטובר 1838 (8, p. 1839, January *Jewish Intelligence*).

בשנים 1839-1830 הוא כמעט כפליים ממספרם בשנים 1829-1820. בעטיין של הרדיפות במזרח-אירופה באו לארץ-ישראל בשנים 1839-1830 כמעט פי שלושה אשכנזים מאשר בשנים 1829-1820 (לאחר התאמת המספרים להערה שהוזכרה לעיל, כי 50 אחוז מהיהודים מתו כל עשר שנים).¹⁷⁸ מספר הספרדים שבאו לארץ-ישראל בשנים 1839-1830, היה גדול רק פי אחד וחצי ממספר העולים הספרדים בשנים 1829-1820 — אף זה לאחר התאמה לשיעור-תמותה של 50 אחוז.¹⁷⁹ הערכת מקורות נוצריים ויהודיים. תמונה דומה, אך מובחנת פחות, שורטטה במקורות נוצריים ויהודיים. ב-1835 מסר החייר הנודע קינגלייק על קיומם של 4,000 יהודים בצפת — כך 'אומרים'.¹⁸⁰ הקונסול הרוסי ביפו בשנת 1839, בזילי, כתב כי ב-1834 הותקפו 700-800 משפחות יהודיות (2,800-3,200 איש) על-ידי הדרוזים.¹⁸¹ המיסיונר האמריקני תומסון כתב אף הוא, מאוחר הרבה יותר, על 5,000 יהודים ונוצרים בצפת ב-1835, מתוך כלל האוכלוסיה שמנתה 10,000, מספר הנראה לרובינסון גבוה ביותר.¹⁸² גבוה אף יותר — ומהימן פחות — הוא הנתון שמוסרים הכמרים הסקוטיים, אשר ביקרו בארץ-ישראל ב-1839 — 7,000 יהודים לפני הרעש.¹⁸³ הנוסע האמריקני סטפנס (Stephens), שלא דייק בדיווחיו, ביקר בצפת ב-1836 ובתחילה ציין, כי האוכלוסיה היהודית בעיר מונה 200 משפחות; לאחר-מכן כתב, כי יהודים מצאו מקלט במצודה בעת המרד שפרץ ב-1834.¹⁸⁴ זהו כנראה מספר מוגזם, שכן מן הנמנע היה לדחוס במצודה 3,000 אנשים בבת אחת. נתון נמוך ומוטעה — 1,500 יהודים מתוך אוכלוסיה בת 6,000 נפש בצפת — מסר החייר האנגלי אליוט ב-1836.¹⁸⁵ בראשית שנות הארבעים מסר וילסון, כי ב-1836 היו בצפת 5,000 יהודים.¹⁸⁶ מעוררת תהייה היא הערכת-האוכלוסין של מנחם מנדל מקמניץ, אשר גר בצפת ב-1833-1834 וכתב, כי היו בה 2,000 'בעלי-בתים' או ראשי-משפחות;¹⁸⁷ כלומר, אוכלוסיה יהודית בת 8,000 נפש. מעוררות תהייה לא פחות הן הערכות-אוכלוסין שנכתבו ב-1835 בידי אחד מפרושי צפת: 1,000 ספרדים, 500 חסידים ו-155 פרושים.¹⁸⁸ בעקבות רעש-האדמה ירד שיעורה של אוכלוסיית היהודים בצפת באופן משמעותי — מ-4,000

178 מספר הנפטרים בין השנים 1839-1830 היה 411, ואילו בין השנים 1829-1820 הוא עמד על 114; מיזל, יהודי צפת, עמ' תמה. אחרי התאמה לשיעור-תמותה של 50 אחוז במשך 10 שנים המספרים הם: 611 בין השנים 1839-1830 ו-228 בין השנים 1829-1820.

179 497 נפטרים בין השנים 1839-1830 ו-257 בין השנים 1829-1820; מיזל, יהודי צפת, עמ' תמה. אחרי התאמה לשיעור-תמותה של 50 אחוז במשך 10 שנים המספרים הם: 749 בין השנים 1839-1830 ו-514 בין השנים 1829-1820.

180 קינגלייק, עמ' 216; איש-שלום, מסעות נוצרים, עמ' 461.

181 ק' בזילי, זכרונות מלבנון 1839-1847 (תרגם א' אבני), ירושלים 1983, עמ' 330.

182 *Missionary Herald*, November 1837, מצוטט אצל רובינסון וסמית, ב, עמ' 319.

183 בונר ומקציין, עמ' 322.

184 איש-שלום, מסעות נוצרים, עמ' 475; סטיפנס, עמ' 441-442.

185 רובינסון וסמית, ב, עמ' 319.

186 J. Wilson, *The Land of the Bible*, II, Edinburgh 1847, p. 154, מצוטט אצל ריטר, גיאוגרפיה, ב, עמ' 219-220.

187 מנחם מנדל מקמניץ, עמ' ס-סא.

188 א' יערי, 'איגרת מצפת משנת תקצ"ו', סיני, כח (תש"א), עמ' שמה, שמח, שמש. מקור-זה גם מציין 100 פרושים בלבד בירושלים, מספר נמוך ביותר. על-סמך הנתונים שמסרו קינגלייק וסטיפנס הסיק מ' איש-שלום ('ידיעות על צפת בספריהם של נוסעים נוצרים, ספר צפת, ב, עמ' כח), כי היו בצפת 3,000 יהודים. שני חוקרים אחרים בני-תקופתנו הסיקו, כי היו בצפת 3,750 יהודים (בן-אריה, שנים-עשר היישובים, עמ' 112) ו-4,000 יהודים (בן-צבי, ארץ-ישראל, עמ' 388, הקובע את המספר הזה גם לגבי 1800), ערב הרעש שהתחולל ב-1837.

שרמן ליבר

ל-1,400 (1,338 על-פי מיפקד מונטיפיורי¹⁸⁹). סגן-הקונסול הבריטי בירושלים העיד על מציאותם של 1,500 יהודים בצפת¹⁹⁰ — 2,000 נספו ברעש ו-600 יהודים, כמעט כל הפרושים שהתגוררו בעיר, עברו לירושלים, עכו,¹⁹¹ צידון, דמשק וצור.¹⁹² בשנים 1837-1840 היה גידול קטן מאוד או לא היה כלל גידול,¹⁹³ או חלה ירידה,¹⁹⁴ באוכלוסיית צפת היהודית — בשל רעש 1837, מרד הדרוזים ב-1838 והמגפות.

189 מיזל, עמ' תכט; ש' אביצור, 'מקורות הקיום של יהודי צפת', ספר צפת, ב, עמ' שכו.

190 חיימסון, הקונסוליה הבריטית, א, עמ' 5.

191 בונר ומקציין, עמ' 164.

192 מיזל, יהודי צפת, עמ' תגז-תנח.

193 בונר ומקציין, עמ' 164; *Jewish Intelligence*, 1839, p. 267.

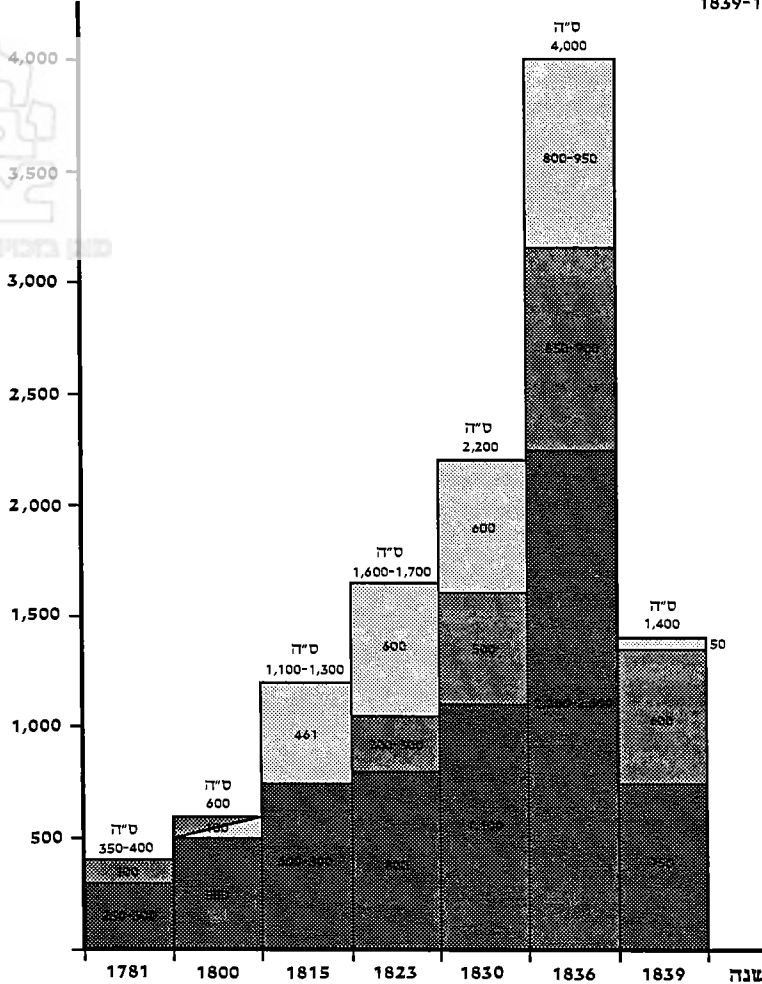
194 שם, עמ' 246. לגבי ירושלים כתב רובינסון (רובינסון וסמית, ב, עמ' 87), כי מספר היהודים בירושלים קטן בהרבה

בשנת 1837. בשנת 1838 סיפר דוד דבית הלל, כי 'הרבה יהודים מוכרים רכושם על-מנת לעזוב את הארץ אחרי

הפסחא'; יומן ניקולייסון, עמ' 828.

מספר נפשות

האוכלוסייה היהודית בצפת, 1781-1839



מקרא:

- ספרדים
- חסידיים
- פרושים

ספרדים, פרושים, חסידים. אפשר לבדוק מחדש את הנתונים שהעלינו על-ידי סקירה נפרדת של מספר הספרדים, הפרושים והחסידים לפני הרעש ואחריו:

	1836	1837	הנספים	ברחו מצפת
	לפני הרעש	אחרי הרעש	ברעש	אחרי הרעש
ספרדים	2,300-2,200	750	1,500	
חסידים	900- 850	600	300	
פרושים	950- 800	50	200	600
סך-הכל	4,150-3,850	1,400	2,000	600

על-פי נתוני מפקד מונטיפיורי מ-1839, היו בצפת 737 ספרדים — לאחר שרעש-האדמה המית 1,500 ספרדים. כפי שטען ר' ישראל משקלוב. משמעות הדבר היא, שב-1836 חיו בצפת כ-2,250 ספרדים. על-סמך נתוני מונטיפיורי, שלפיהם 563 חסידים ניצלו מרעש-האדמה שהביא — כפי שטען רבי ישראל — למותם של 300 חסידים, הרי שבצפת חיו לפני הרעש כ-850-900 חסידים; זהו נתון גבוה אך הגיוני, אם נזכור את נוכחותו של ר' אברהם דב בצפת, והוא תואם את דיווח הפקוא"מ, שבצפת חיו 465 חסידים ב-1828. על-סמך הנתון שמספק מונטיפיורי, אשר לפיו רק 28 פרושים נשארו בצפת לאחר הרעש שהביא — כטענת ר' ישראל משקלוב — למות 200 פרושים, אנו מסיקים, כי היו בצפת לפני הרעש 800-950 פרושים; הווה אומר: 600 פרושים ברחו מצפת ולא 420 פרושים, כפי שכתב ר' ישראל משקלוב למשה סופר. לפני הרעש מנו החסידים והפרושים 1,650-1,850 נפש. קביעה זו תואמת את המספר של 430 משפחות אשכנזיות, אשר הגישו בקשה לפיצויים לאחר התקוממות הפלאחים ב-1834. הן לפני רעש 1837 והן לאחריו היוו האשכנזים כ-45 אחוז מכלל אוכלוסייתה היהודית של צפת.

שיעורי ירידה מארץ-הקודש. הערכות האוכלוסין שלנו מניחות, כי שום יהודי לא עזב את ארץ-ישראל; אך ברור שהנחה זו אינה נכונה. היות שהיורדים מארץ-הקודש נחשבו לכופרים ומחללי-קודש, כפי שקרה לשמריהו לוריא,¹⁹⁵ קשה להשיג מידע מהימן בנושא זה ממקורות יהודיים. כמה מקורות נוצריים מוסרים על יהודים, שעזבו את ארץ-ישראל או רצו לעזוב אותה.¹⁹⁶ בסוף שנות השלושים מוסר מקור יהודי על קובלנות של יהודי ארץ-ישראל, האומרים כי היא 'ארץ אוכלת יושביה', ועל אשכנזים ממורמרים אחרים שדרשו להישלח חזרה לפולין.¹⁹⁷ עם זאת, ההתעלמות מגורם ירידת יהודים מארץ-ישראל איננה עשויה לגרור טעות משמעותית בחישובים,

195 ריבלין, חזון ציון, תל-אביב תש"ז עמ' 87, 91-95.

196 ר' מאהלר, דברי ימי ישראל בדורות האחרונים, ב, ספר שלישי, נספח לו, עמ' 274; יומן ניקולייסון, עמ' 756, 828, 833; בונר ומקצייץ, עמ' 165.

197 ריבלין (לעיל, הערה 195), עמ' 56.

שרמן ליבר

שכן מספר היורדים היה מבוטל¹⁹⁸ — אולי משום שלאותו מספר לא-מוגדר של יהודים אשר שאפו לשוב לארצות-מוצאם, חסרים היו האמצעים הכספיים.



אדוארד רובינסון

סיכום

הגידול באוכלוסיה היהודית בארץ-ישראל בא תמיד הודות לעלייה מן התפוצות. קהילות ארץ-ישראל לא היו מסוגלות להתרבות במידה מספקת כדי למלא את שורותיהן שהדלדלו, ובוודאי שלא להגדיל את מספר הנפשות שבהן, בשל שיעור התמותה הגבוה. יהודים אוהבי ציון באו לארץ-ישראל מתוך כורח המציאות בארצות מוצאם, ולכן הגיעו ארצה בתחילת המאה הי"ט יהודים מאלג'יריה, פולין, רוסיה, רומניה וארצות הבלקאן. התנאים בארץ-ישראל, כגון שלטון החוק והסדר, טובלנות כלפי מיעוטים, שיפור התעבורה הימית וציפייה לביאת המשיח בשנת ת"ר, היו ככל הנראה אך גורמים משניים לגידול מספר היהודים בארץ-ישראל.¹⁹⁹

אוכלוסייתה היהודית של צפת אשר מנתה ב־1781 350-400 נפש בלבד הגיעה לכדי 600 נפש בשנת 1800. מ־1800 עד 1815 הכפילו יהודי צפת את מספרם לכ־1,000-1,300 נפש, הודות להתיישבותם בעיר של 500 פרושים ו־100 ספרדים, ולמרות האבדות שנגרמו בעטייה של מגפת 1812-1815. עד 1823 גדל מספרם של יהודי צפת לכדי 1,600-1,700 נפש, ובשנת 1830 התגוררו בעיר 2,200 יהודים. בין השנים 1830-1836 מספר אוכלוסיה של צפת עלה באופן חסר-תקדים (80 אחוז) והגיע ל־4,000 נפש. ברעידת-האדמה ב־1837 נספתה מחצית מיהודי צפת; היא אף הביאה להגירת 600 פרושים מן העיר לירושלים ולמקומות אחרים, וכך, בשנת 1839, נותרו בצפת 1,400 יהודים בלבד.

198 ק'טן מאור, כמעט בלתי-מורגש' עבור שנת 1856, לפי L.A. Frankl, *The Jews in the East*, II, London 1859, p. 176 (דן בשנת 1856).

199 ספינות הקיטור שהוכנסו לים התיכון רק סביב ל־1835, שימשו כשנים הראשונות בעלי אמצעים מרובים בלבד, וממילא לא יכלו להשפיע על שיעור ההגירה לארץ-ישראל. גם הציפייה לבוא המשיח בשנת ת"ר, לא הביאה לגל עלייה באותן השנים. נהפוך הוא, מעטים היו העולים לארץ הקודש בין השנים 1837 ל־1840.

נספח: האוכלוסיה היהודית בצפת, 1764-1839, לפי מקורות שונים

השנה	מספר יהודים	מקור
1765-1764	40 או 50 בעלי בתים	שמחה מזאלאזיץ, יערי, מסעות ארץ-ישראל, עמ' 339; מהלך, היסטוריה, עמ' 635.
1767	50-40 משפחות	רוזן, לעיל, הערה 40.
—	'לערך עשרי' נפשות ויותר' — הכוונה לאשכנזים	שוחט, לעיל, הערה 41.
1777	300 עולים עם קבוצת החסידים	יערי, אגרות ארץ-ישראל, עמ' 321.
—	30 עולים מצפון-אפריקה	אליאב, ארץ-ישראל, עמ' 93.
1790-1780	בשנות השמונים היו עליות נוספות ממזרח-אירופה, כנראה לא של חסידים	ברנאי, חסידים, עמ' 184.
1781	כ-200 איש מקבוצת החסידים יורדים או עוברים לטבריה	ברנאי, חסידים, עמ' 99; פרומקין וריבלין, ג, עמ' 75; לונץ, החלוקה, עמ' 160-159.
1783	'ובכל יום ויום מתוספא ואזלא איש וביתו'	ריבקינד, לעיל, הערה 48.
1785-1783	'Village almost deserted'	וולני, ב, עמ' 231.
1800	'מניין היהודים כרבע עד שליש... מכאן שכראשית המאה אפשר שהאוכלוסיה הכללית בצפת הגיעה כדי 5,500 נפש ומתוכה כ-2,250 יהודים'	בן-אריה, שנים-עשר היישובים, עמ' 110.
—	יותר מאוכלוסיית ירושלים של 2,250	י' בן-אריה, 'התפתחותה של ירושלים', קשת, מח (1970), עמ' 31.
—	3,000	י' בן-אריה, אמנות ואומנות בארץ ישראל במאה הי"ט, מוזיאון ישראל, ירושלים 1979, עמ' 9.
—	50-33 אחוז יהודים מתוך אוכלוסיית צפת של 6,000-7,000	בן-אריה, ארץ-ישראל, עמ' 210.
—	3,000 ואולי אף קצת יותר מזה	אביצור, לעיל, הערה 59.
—	כ-4,000 נפש מישראל	בן-צבי, ארץ-ישראל, עמ' 348.
1809	40 בעלי בתים (כ-160 נפש)	פרומקין וריבלין, ג, עמ' 140.
1810	ומכל המדינות הרבה מאד התיישבו בצפת	יערי, אגרות, עמ' 338.
1812	511 פרושים בצפת לפני המגפה של 1815-1812	מורגנשטרן, לעיל, הערה 71; פקוא"מ, א, עמ' 93.

מקור	מספר יהודים	השנה
בורקהרדט, עמ' 317; מהלר, היסטוריה, עמ' 638.	150 בתים יהודיים מתוך 600 בתים בצפת	—
איש-שלום, מסעות נוצרים, עמ' 412; שוורץ, תבואות הארץ, עמ' תעט. פרומקין וריבלין, ג, עמ' 143.	מגפה שהרגה מאות אנשים	1815-1812
התייר טרנר, איש-שלום, מסעות נוצרים, עמ' 411-412.	461 פרושים	1815
אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 218.	350-300 בתים יהודיים מתוך	—
שפירא, לעיל, הערה 76.	1,500-1,000 בתים	—
אליאב, ארץ-ישראל, עמ' 89.	511 חסידים ו-188 פרושים	1816
אליאב, לעיל, הערה 104.	56 חסידים חב"ד עוזבים את צפת ועוברים לחברון	1819
יערי, שלוחי ארץ-ישראל, עמ' 680.	600 פרושים	1820
רובינסון וסמית, ב, עמ' 319.	4,000 יהודים	1822-1820
ריבלין, תקנות החלוקה, עמ' 156.	'כמה אלפים נפשות היושבים בצפת וטבריה', והכוונה לאשכנזים	1821
ג'ואט (לעיל, הערה 94), עמ' 182, 185.	800 משפחות יהודיות, בנוסף ל-80 משפחות מצריות ו-3,000 מוסלמים	1822
דו"ח המיסיון, 17 (1825-1824), עמ' 112.	75 אחוז מהפרושים גרים בצפת ו-25 אחוז בירושלים	1823
דוד בית הלל, יערי, מסעות ארץ-ישראל, עמ' 516.	400 משפחות יהודיות — 200 אשכנזים ו-200 ספרדים — מתוך 7,000 תושבי צפת, אך מספר היהודים בירידה בגלל מלחמת השחרור של יוון	—
ד"ר דלטון, דו"ח המיסיון, 18 (1826-1825), עמ' 161.	2,000 משפחות יהודיות על-סמך דיווח של יהודי מצפת	1824
המיסיונר פייסק, לעיל, הערה 110.	2,000 משפחות יהודיות	—
יומן המיסיונר קינג, לעיל, הערה 111.	'כ-400-500 בתים' של היהודים האשכנזים והספרדים, שווים במספרם 'כמה אלפים, אך לדעתי האומדן בהחלט גבוה מדי'	1825
אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 93.	כ-7,000 יהודים	—
ר' ישראל משקלוב, יערי, זכרונות ארץ-ישראל, עמ' 117.	511 פרושים	1826
אגרות הפקוא"מ, ב, עמ' 18.	במגפת 1826 נהרגו 300 ספרדים, 300 חסידים ו-10-12 פרושים	—
אגרות הפקוא"מ, ג, עמ' 246.	181 או 243 פרושים	1827
ריבקינד, דפים בודדים, עמ' 165.	465 חסידים	1828
	כ-1,000 אשכנזים	1830

מקור	מספר יהודים	השנה
אליאב, ארץ-ישראל, עמ' 36. <i>Monthly Intelligence</i> , 1832, p. 73	קצת למעלה מ-3,000 1,200 ספרדים, 550 חסידים, 250 פרושים	— 1831
שוורצפוקס, לעיל, הערה 127.	לפחות 104 משפחות יהודיות מאוּן ואלג'יר השתקעו בצפת	1836-1832
רובינסון וסמית, ב, עמ' 319. V. Monro, <i>A Summer Ramble in Syria</i> , II, London 1832, p. 12 <i>Missionary Herald</i> , November 1837, מצוטט אצל רובינסון וסמית, ב, עמ' 319.	8,000 איש בצפת מספר היהודים גדול יותר ממספר המוסלמים	1833 —
1837, מצוטט אצל רובינסון וסמית, ב, עמ' 319. כזילי, עמ' 330.	10,000 איש בצפת, כולל 5,000 יהודים ונוצרים	1834
מנחם מנדל מקמניץ, עמ' 160. קינגלייק, עמ' 216. פרושי מצפת, יערי, לעיל, הערה 188.	700-800 משפחות (2,000-3,200 נפש) 2,000 בעלי בתים	— —
סטפנס, עמ' 441-442.	4,000 יהודים, 'ככה אומרים' 1,000 ספרדים, 500 חסידים ו-155 פרושים	1835 —
התייר אליוט, רובינסון וסמית, ב, עמ' 319. איש-שלום, לעיל, הערה 188. גידני, עמ' 248. כונר ומקציין, עמ' 322. מכתב ר' ישראל משקלוב לחת"ם סופר ממאראס 1837, זהבי, עמ' 86. ריטר, גיאוגרפיה, ב, עמ' 219-220 Wilson, <i>Lands of the Bible</i> , II, p. 154	3,000 יהודים במצודה ואחר-כך 200 משפחות יהודיות 1,500 יהודים מתוך 6,000 תושבי צפת	1836 —
בן-אריה, שנים-עשר היישובים, עמ' 112. J.D. Paxton, <i>Letters from Palestine... 1836, 7 and 8</i> , London, 1839 p. 183	3,000 יהודים 7,000 יהודים 7,000 יהודים 420 פרושים	— — — —
בן-צבי, ארץ-ישראל, עמ' 388. לעיל, הערה 163. בן-אריה, שנים-עשר היישובים, עמ' 110.	5,000 יהודים מתוך 10,000 תושבי צפת 3,750 יהודים	— —
	יותר יהודים נמצאים כאן מאשר בכל מקום אחר בארץ-ישראל	—
	4,000 יהודים כ-2,000 הרוגים	— 1.1.1837
	ידוע לנו שכתוצאה מהרעש, עקרו כ-500-1,000 יהודים לירושלים'	1838

מקור	מספר יהודים	השנה
סגן הקונסול הבריטי בירושלים, חיימסון, הקונסוליה הבריטית, עמ' 5.	1,500 יהודים	1839
בן-אריה, שנים-עשר היישובים, עמ' 110.	1,500 יהודים	—
מיפקד מונטיפיורי; מיזל, עמ' תכ"ט; אביצור, לעיל, הערה 189.	1,338 או 1,357 יהודים — 737 ספרדים, 563 חסידים, 28 פרושים	—
בונר ומקצ'ין, מצטטים את מונטיפיורי, עמ' 246, 342.	יותר מ-1,500	—
בונר בעיתון <i>Jewish Intelligence</i> , December 1839, pp. 283-284	1,900, אך בעבר היו בצפת 7,000 יהודים	—

